

3. Les malalties i les seues manifestacions

3.1. L'origen de la malaltia

La malaltia sempre té una causa, encara que no sempre la interpretació o les associacions *causa-efecte* que es facen siguen les correctes des del punt de vista dels sabers actuals. Cal destacar una visió naturalista en el sentit que cap causa preternatural intervé en la malaltia. A més, s'admet l'existència de causes precises o formals, front a interpretacions o aprensions no justificables per a la mentalitat de l'època.

CORINA: ¿Qué le duele? Usté se apura / quizá sin causa formal.¹

El temperament —la naturalea— de les persones condiona la reacció davant la causa de la malaltia —per exemple, el mateix ambient pot resultar perjudicial per a una persona i no afectar una altra—, i és de destacar l'abundància de causes externes que he arreplegat.

Sense intenció d'exhaustivitat, ja que en alguns casos la causa d'una malaltia concreta es comenta junt a esta, heus ací un panorama de les causes externes de la pèrdua de la salut.

3.1.1. Agressions físiques i traumatismes²

Hi ha una gran abundància d'agressions físiques —que quasi sempre es queden en amenaces— i traumatismes, molt variables en quant a mecanisme i efecte sobre el cos. En general podem trobar:

- Traumatismes accidentals: *bac, rascó, caure en mala postura*, etc.
- Colps per regions *bascollà, galtà, pescozón*, etc
- Colps per mecanisme: *garrotà, punyà, rascó, unglà*, etc.
- Colps per efecte: *descopronar, descrismar, escalabrar-se, espachurrar*, etc
- Descriptius: *creuar la cara, romper la crisma, xafar els nassos*, etc
- Palisses: *sumanta, tana*, etc

---

¹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1384, v.657.

² Vid. també la secció 3.5. *Les agressions*. Un llistat complet del lèxic relacionat es pot consultar en els apartats E02.B. *Agressions físiques* i E08.D. *Traumatismes, ferides i colps*.

- Ferides per arma blanca: *estocà, punyalà, fer un forat en la panxa, ensajar algú com un meló de tot l'any*, etc.
- Ferides per arma de foc: *trabucà*.
- I tantes subdivisions com es vullga.

3.1.2. Alteracions nervioses i passionals

A pesar que sempre s'ha reconegut la influència del psiquisme en el fenomen d'emmalaltir, la medicina actual, molt efectiva a nivell orgànic però encara en moltes àrees fosques en allò relacionat amb la ment, tendix a deixar de costat els processos psicològics quan fa l'abordament de la malaltia. És indubtable la rellevància que a poc a poc va guanyant la medicina psicosomàtica, però així i tot la preeminència de la fisicitat és incontestable —i també molt més fàcil de traduir al llenguatge cost-benefici tan estimat pels nostres gestors—. Per contra, en Escalante encara perviu la visió mèdica —i popular— tradicional que donava una gran importància al paper dels desòrdens emocionals —passions, que dirien ells— en la gènesi de la malaltia. Condicionats pel material que analitzem —el teatre és molt donat a les passions desbordades—, tan rellevants resulten les alteracions de les emocions que mereixen un apartat específic per a descriure en propietat els seus efectes.

Per a il·lustrar la postura acadèmica sobre este tema és interessant consultar el *Diccionario de Medicina y Cirugia* (1815-1817). Ací veem com les passions influïxen en la salut i en la malaltia perquè actuen sobre les fibres del cos dilatant o comprimint els òrgans, segons predomine l'acció debilitant o l'espasme respectivament. A més, les emocions animen o retarden la circulació provocant així moviments útils o danyosos³. Cal aclarir que ja s'ha abandonat la interpretació humoralista clàssica —encara que queda la seua influència més o manco velada— però que a falta d'una fisiopatologia experimental consolidada l'evidència segons la qual certes passions provocaven una acceleració de les accions de l'organisme —increment de la freqüència cardíaca i respiratòria, plètora sanguínia, exaltació, etc.— i unes altres els fenòmens contraris —inhibició de les funcions corporals, debilitat, etc.— ajudaven a mantindre eixa concepció de regust clàssic.

---

³ DMC, vol 6, pp. 193-199.

3.1.3. Ambient i agents físics

La visió ecològica del procés d'emmalaltir junt a la doctrina humoralista emmarquen els sabers mèdics fins el segle XIX en què ambdós són superats per les concepcions mèdiques modernes. Així, la influència del llibre de Galé *Dels aires, aigües i llocs* s'estén al llarg dels segles amerant no sols la pràctica acadèmica sinó també la cultura mèdica popular. En l'obra escalantina trobem mostres abundants d'esta influència.

- Molt freqüents són els testimonis que associen el fred i les afeccions respiratòries:

D^aTOMASA: ¿Pues no ha de mandar usted / por helados al café?
 VICENT: El helado daña al pecho.
 D^aTOMASA: Don Vicente, en tales casos / el sorbete es lo decente.
 BALTASAR: Sí qu'es verdad, don Visente.⁴

Abans de conèixer-se l'etiologia infecciosa de les pulmonies, estes s'atribuïen als refredaments seguint la interpretació galènica:

MARCEL·LINA: I tu, en la gelor que fa, / ¿el deixes eixir de casa?
 CARMELETA: ¿Puc io privar-li?
 MARCEL·LINA: Si pillà / una pulmonia...⁵

Igual que els constipats:

PERICO: Ix més tard, perquè fa fred / i té por de constipar-se.⁶

- Una variant del fred ambiental es troba en els banys quan l'aigua està massa freda.

ADELINA: ¿Hoy el baño / qué tal? Estaría el agua / muy fría.
 PACA: Hasiendo poniente...
 ADELINA: Yo, como estoy constipada, / no quise.⁷

- Dins la mateixa cosmovisió cal interpretar l'atribució d'un constipat a un corrent d'aire mentres s'està suat, idea que encara hui està ben viva:

FACUNDO: ¡Suant estic! [...] El home de més pulmons / aplega ací dalt rendit. [...] Eu, me vaig a co[n]stipar; / bufa un llevantet tan fi...⁸

Tindre la salut delicada també es motiu per a protegir-se dels corrents d'aire:

SENÉN: ¡Apchí...! ¿Se han dejado abierta / la ventana?
 SEBASTIANA: Tanqueu.
 SENÉN: Tanquen. / ¿M'ha visto? Estaba suando.
 ARTEMISA: No corre ni un pelo d'aire. (Cerrando la ventana.)
 SENÉN: Las personas delicadas / como yo, deben cuidarse.⁹

⁴ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 394, v.455-459.

⁵ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 760, v.84-98.

⁶ *Endevina, endevinalla.* (S25) 1876: 1303, v.503.

⁷ *Barraca en lo Cabanyal.* (S16) 1872: 888, v.393-397.

⁸ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1553-1554, v.498-510.

De fet, esta és l'excusa que troba D. Macario per a disculpar les seues filles que fingxen estar refredades

D.MACARIO: Alguna bufada d'aire / que mos pegó en l'Alameda.¹⁰

- A més de les afeccions respiratòries el mal oratge s'associa al repunt dels processos reumàtics:

NICOLÁS: (Estornudando) ¡Achí! Maldito / relente; mañana el reuma...¹¹

Paral·lelament, la reaparició d'un dolor atribuït al reuma s'interpreta com un signe que prediu un empitjorament de l'oratge, en especial pluja o almanco augment de la humitat:

TONICO: ¡Ai! / Agua tindrem; me ressent / d'un doloret en lo braç.¹²

Efectivament, apareixen íntimament lligats les variacions atmosfèriques i dolors de diverses classes, com ara el de queixals.

DIEGO: ¡Ai! Me va entrant somordet / el dolor [de quixal].

AA: Quejándose.

CALIXTO: Les variacions / de l'atmòsfera, i el temps...¹³

- Encara que no he trobat el significat exacte de l'expressió *compressió d'aire*, sense dubte està emparentada amb les variacions de l'atmosfera i l'oratge que apareixien en el testimoni anterior. En el cas següent no es relaciona amb un dolor sinó amb una malaltia general —que resulta ser fingida—.

TADEA: ¿Qué et fa mal?

ROQUET: Tot.

TADEA: Deu ser / comprensió d'aire. ¿Açò és aigua / d'arròs?

ROQUET: Sí.¹⁴

- He recollit un testimoni que presenta l'efecte nociu de certs ambients particulars, com ara el baf dels trulls

RAMON: Pareix que me xorra este ull. (Restregándose los ojos.) ¿Tindrem alguna maganya? / El baf dels trulls io ha ouït dir / que és molt mal i sempre inflama...¹⁵

⁹ *Les coentes*. (S47) 1895: 2147, v.459-464.

¹⁰ *Les xiques de l'entresuelo*. (S29) 1877: 1481, v.573.

¹¹ *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 593, v.170.

¹² *Tonico!* (S30) 1877: 1510, v.255.

¹³ *Als lladres!* (S23) 1874: 1188, v.383-385.

¹⁴ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2073, v.257-259.

¹⁵ *El tio Cavi.la*. (S19) 1873: 1024, v.275b-278b.

- Encara que predominant, no és el fred l'únic que causa alteracions. La calor també se'ns presenta com agent, encara que en molta menor mida i amb un efecte debilitant.

ANDREU: M'ha rendit, ¡quina calor!¹⁶

- Fora d'interpretacions més o manco especulatives, està l'evidència empírica de les cremades solars:

CORINA: ¡Qué atrocidad! / El sol mi cutis quemó! [...] ¹⁷

3.1.4. Contagi

L'evidència del contagi de certes malalties fruit de la mera observació era reconeguda des de temps antics. En certes patologies, com en les parasitosis, s'admetia que alguns agents vius eren capaços de causar malaltia, però no serà fins a la segona mitat del segle XIX quan la consolidació de la microbiologia mèdica explique l'etiologia infecciosa de moltes patologies i assenyalen els mecanismes reals del contagi.

- En Escalante no apareix menció a la forma del contagi, però sí a la seua existència. En el cas de la pallola, malaltia exantemàtica causada per un mixovirus del gènere *Morbillivirus* que afecta sobre tot població infantil, Mauro reacciona davant la notícia que el seu nebotet l'acaba de passar demanant que els seus fills no se li ajunten per a evitar el contagi:

PACA: ¿I este xic tan arguella?

MATIAS: L'ha tengut mal de pallola. / Per lo mateix, poc a poc, / com demà es festa, io dic: / "pe'a que es desduixa el xic, / anem-se'n allà".

MANUEL: [Apart] Sen[t] Roc!

MAURO: ¿Enfermetat de la pell? / En los meus [xiquets] que no s'ajunte.¹⁸

I en *El tio Cavil·la* les aprensions de Ramon es disparen en sospitar que una veïna pugui estar passant la pigota¹⁹ perquè “això s'apega”:

RAMON: [Apart] Un atre trastorn! / Acabant d'eixir del forn / el tindrem, ¡i això s'apega!²⁰

¹⁶ *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 476, v.105.

¹⁷ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1396, v.249b.

¹⁸ *Barraca en lo Cabanyal*. (S16) 1872: 896, v.629-635.

¹⁹ La pigota és una malaltia infectocontagiosa exantemàtica epidèmica, eradicada oficialment per l'OMS des de 1979, causada per *Poxvirus variolae*, sense tractament específic i que deixa els supervivents amb abundants lesions cicatricials en la pell —“clots”—.

²⁰ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 1032, v.516b.

- El “contagi” també s’entén en sentit figurat. Usant una analogia mèdica, Sunsió compara la nova afició de Joan al joc amb el contagi d’una febra:

JOAN: [...] és la primer volta / que jue a la loteria.

SUNSIÓN: Ia li han apegat la febra.²¹

3.1.5. Aliments

Els aliments poden causar mal al cos de diverses maneres, normalment relacionades amb el sistema digestiu (vid. est apartat més avant). Els enfits i indigestions són les anomalies més freqüents, però també he registrat una possible intoxicació alimentaria després d’haver dinat en una fonda:

QUIQUET: ¿hui anem de fonda?

SANDALIO: ¿Fonda? Primer dejunava; / la última volta que anàrem / jurí no xafar-ne un[a] atra: / m'agarrà una passa còlica...²²

Per altra banda, no es gens difícil trobar al·lusions a certs aliments com a causants de malestars inespecífics amb cert component nauseós.

RAMON: Pues, senyor, res me fa mal. / pero no estic bo; la causa / pe'a mi, són els formatgets / d'ahir.²³

3.1.6. Verins

Els verins s’han conegut totes les èpoques i responen a l’evidència empírica que certes substàncies causen malaltia o mort en prendre-les o entrar en contacte amb elles. En els sainets s’usen com a exclamació o com amenaces que no arriben a complir-se.

- Trobem algunes mencions als verins en general:

ROSA: ¿Bo estarà l'arròs!

FILOMENA: [Apart] ¿Veneno havia de tindre!²⁴

MARIANA: ¿T'has begut algun veneno?²⁵

MICALET: ¿Vol vosté un tragué?

VALERO: ¿Quin atre! / Si fóra un got de magnèsia, / pero açò és veneno puro.²⁶

- A continuació es relacionen els verins que se citen al text.

²¹ *La casa de Meca.* (S02) 1867: 232, v.375.

²² *Les criaes.* (S35) 1878: 1677, v.69-73.

²³ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1004, v.440.

²⁴ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 482, v.244.

²⁵ *Endevina, endevinalla.* (S31) 1877: 1559, v.724.

²⁶ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1028, v.376b.

3.1.6.1. Aigua tofana

Solució arsenical molt usada en l'Edat Mitja com a verí (“*acquetta*”) (DTCM), i en Itàlia durant els segles XVI i XVII²⁷.

BENITO: Ací se porta una lliura / de agua tofana, se mescla / en solimán corrosivo, / se fica en una botella, / y trago usté, trago yo, / al mig quart, requiam eternam.²⁸

3.1.6.2. Arsènic

Un metal·loide les sals del qual són clàssiques en els enverinaments. També rep el nom genèric d'arsènic el triòxid d'arsènic As_2O_3 o anhídrid arseniós, substància blanca molt tòxica (DTCM).

BRUNO: ¡D'arsènic / me serviria; me'n vaig!²⁹

COQUERA: ¡Malaït! / ¿Quin safor has fet? Allarga't, / menja arsènic.³⁰

3.1.6.3. Mistos en aiguardent

Esta és la solució que troba Facundo per a llevar-se la vida, sense que finalment s'atreixca. Es basa en la composició antiga dels mistos, que duia fòsfor blanc, fortament tòxic, en compte del relativament innocu fòsfor roig que té ús en l'actualitat.

FACUNDO: ¿I tinc que vore-la en braços / d'un atre? No; m'estremeix / tal idea; preferixc / matar-me, i me mataré. / Una caixeta de mistos / en dos diners d'aiguardent... / Però és capaç que acudixca / un metge, i sinse voler / me cure.³¹

3.1.6.4. Matacà

Matacà o nou vòmica: llavor tòxica del *Strychnos nux-vomica*, arbre de la nou vòmica, la qual deu les seues propietats als alcaloides estricnina, brucina i isagurina. És tònica, estimulant de les funcions digestives, circulatòries, respiratòries i de les dels centres motors medul·lars. A dosis elevades és tòxica i produïx convulsions tetàniques (DEM).

CHESINTA: Lo que a ell li agrà: mondonguilles. [...]

VIÇANTET: ¡"Ojalá" / les fera de matacà / i rebentàrem els tres!³²

La menció a les mandonguilles i a les botifarres es fonamenta en el procediment seguit pels *serenos* per a retirar els gossos abandonats dels carrers de les ciutats en una època en què no hi havia gosses municipals. Consistia en enverinar embotits o despulles de carn amb matacà i tirar-los-els als gossos a boqueta nit, de manera que els fematers arplegaven els cadàvers en ratllar el dia.

²⁷ ESCALANTE, 1995: 1318, n.65.

²⁸ *Endevina, endevinalla*. (S25) 1876: 1308, v.674.

²⁹ *El xiquet del Milacre*. (S33) 1878: 1633, v.793.

³⁰ *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1952, v.84

³¹ *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1547, v.287-295.

³² *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1238, v.512.

BENITO: ¡Home, lo que io faria / és donar-li botifarra!³³

3.1.6.5. Sublimat corrosiu

Biclorur de mercuri; sal blanca, cristal·lina, inodora, tòxica i càustica usada sistèmicament com antisyfílic i tòpicament com antisèptic (DTCM).

BENITO: Ací se porta una lliura / de agua tofana, se mescla / en solimán corrosivo, / se fica en una botella, / y trago usté, trago yo, / al mig quart, requiam eternam.³⁴

3.2. Manifestacions de la malaltia

Si havíem vist que l'aspecte físic era determinant per a avaluar la salut, lògicament també és un referent fonamental a l'hora de pensar en la malaltia. En els fragments que seguixen trobem els signes i símptomes en què la gent es fixa per a sospitar l'aparició de la malaltia. El mal gust de boca, les taques en la llengua, el color de cara, la sensació de fred, la tremolor, el dolor i la panxa endurida apareixen com les característiques més suggestives de l'emmalaltir.

- En *El tio Cavil·la*, Ramon és un personatge obsessionat per la seua salut i el mínim comentari li servix per a suggestionar-lo de que està caent mal. Immediatament comença a observar-se en busca de pistes que li confirmen el seu mal estat.

RAMON: D'oir-lo hasta me se posa / **mal gust de boca**.

VALERO: Ia veig / que tens l'**aspecte prou lleig**. [...] en formalitat, / cregues que estàs prou **trencat / de color**. [...]

RAMON: ¡Eu, ara només faltava / que me posara io mal!

AA: Tomando un espejito de encima del velador y mirándose la lengua. [...]

RAMON: (A Valero) ¡Tinc una **taca en la llengua!** .³⁵

RAMON: ¡Per què me mires la cara?

RAMONA: ¡Qui, io? Pues la fa bonica / pe'a recrear-se mirant-la...

RAMON: ¡Que **me trobes groc**?

RAMONA: ¡Pareix / que haja vist ànimes!

[...]

RAMON: Pues, señor, res me fa mal. / pero no estic bo; la causa / pe'a mi, són els formatgets / d'ahir. [...] Si hasta pareix que per punts / me se va posant **amarga / la boca**. Fes-me aigua en sucre.³⁶

RAMON: ¡Animetes santes! / ¿com ha pegat io tan mala / volta? ¡Pues no me s'entoixa / que me s'ha **endurit la panxa** / com un cudol!³⁷

³³ *Endevina, endevinalla* (S25) 1876: 1309, v.698.

³⁴ *Ibid.* (S25) 1876: 1308, v.674.

³⁵ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 1002-1003, v.402-420.

³⁶ *Ibid.* (S19) 1873: 1004, v.435-448.

³⁷ *Ibid.* (S19) 1873: 1006, v.525-529.

- En *Tres forasters...* la passió amorosa consumix Carmelito i això s'evidencia perquè està “*desmejorado*” i per la pal·lidea de la cara.

CORINA: Pero, Carmelito, / le hallo muy **desmejorado**. / ¿Se encuentra usted enfermo?
 CARMELITO: Sí.
 CORINA: La **palidez** del semblante / lo dice.³⁸

- Per últim, en esta escena d'una malaltia simulada —en aparença una síndrome pseudogripal— la febra comporta sensació de fred i tremolors.

TADEA: ¿Què et **fa mal**?
 ROQUET: Tot. [...] TADEA: Ningú diria que estàs mal, / en tan roig i tan lluent...
 ROQUET: Açò és la **febra**.
 TADEA: M'estranya, / perquè, xico, hasta pareix / que t'acabes d'afaitar.
 ROQUET: Tapa, tapa, que **tinc fred**. / ¡Ui, i quina **tremolor** / m'ha entrat!³⁹

3.3. Les passions: emocions que repercutixen en la salut

3.3.1. Amor i desengany amorós

L'amor i el desamor són dos cares d'una mateixa moneda que dona molt de joc com a generadora de conflictes i alteracions. Provoca una marcada labilitat emocional, segons l'amor siga o no correspost o es tinga prop o lluny la persona amada. Com vorem, en casos extrems pot arribar a causar la mort per consumpció o per suïcidi —i, encara que no aparega en els textos, al crim passional—.

- La primera cosa que cal dir és que el mal d'amors no és un mal de metges; en tot cas, dels vicaris.

TONI: [...] al vore't, ¡sielos! / cara a cara em feriren / eixos luseros. / Tan guilopes ferides, / per més que ordenen / els doctors, no les curen / ni les entenen. / Sols fent aixina (Dando la bendición) / és com dóna el vicari / la medicina.⁴⁰

- Com hem dit, es tracta d'un mal greu que causa consumpció i pot arribar a matar:

PEPETA: Veritat és, no hu negue: / vaig tindre llàstima / al mirar que et quedaves / com una canya; / no volguí, Toni, / que per mi te cantaren / el "gori gori".⁴¹

Molt gràfica és esta descripció de l'amor com “*un cuc rozegaor*”:

³⁸ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1384, v.647-651.

³⁹ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2073, v.257-275.

⁴⁰ *La processó per ma casa*. (S05) 1868: 440, v.219-228.

⁴¹ *Ibid.* (S05) 1868: 440, v. 243-249.

PEPICO: ¡Puez ham d'[e]jixir del pantano, / zinoz, azò qui hu aguanta...! / L'amor a mi em va zolzint, / i l'amor, no hu prenga a xanza, / éz un cuc rozegaor / que en quatre diez acaba / a lez perzonez; io zé / l'ezperit lo que treballa.⁴²

Que pot causar la mort per tristea:

TELESFORA: Yo ha hecho pas con Castañeda. / ¡Cuanto me ama! Ha estado a punto / de morirse de tristesa. / ¡Pobresito! ¡Eso son novios!⁴³

Es tracta d'un procés complex en el qual la torbació del pensament i l'insomni causen un desmillorament físic evident. En este diàleg trobem de nou que esta malaltia no la diagnostiquen els doctors.

CARMELITO: Inmensa satisfacción / su llegada me ha causado.
 CORINA: Gracias.
 CARMELITO: Plaser... inaudito.
 CORINA: Gracias... Pero, Carmelito, / le hallo muy desmejorado. / ¿Se encuentra usted enfermo?
 CARMELITO: Sí.
 CORINA: La palidez del semblante / lo dice.
 CARMELITO: ¡Tan... rosagante / que estaba yo allá en Madrid! / ¿Se acuerda? ¡De entonses datan / y no sesan un momento / de turbar el pensamiento / los ensomios que me matan!
 CORINA: ¿Qué le duele? Usted se apura / quizá sin causa formal.
 CARMELITO: ¿No endevina usted mi mal?
 CORINA: ¿Soy yo doctor, por ventura?
 CARMELITO: Si el corasón traspasado / tuviera, sin ser doctor...
 CORINA: Ya comprendo, es mal de amor. / ¡Está usted enamorado!⁴⁴

Heus ací una altres exemples de la mort per amor:

TONET: Perqué llunt d'eixos luseros, / pareix que em vaja a morir / i hasta em falta veu p'a dir: / ¡Cocots i vi, caballeros!⁴⁵

VICENTA: ¿Se figuraran vostés / que io estic morta i penà / per eixe mueble? Ni gens / ni miqueta, perquè al cabo, / esa persona, ¿quién es?⁴⁶

MARIANA I MICALET: (Gimoteando) ¡Ai, ai, ai, hu, hu, hu! / Si ton pare s'empenya, / io em muic, io me muic.⁴⁷

- La labilitat emocional és un símptoma freqüent reconegut pel DMC, que observa que l'absència del ser amat provoca vigília, pal·lidea, abatiment dels ulls, ansietat epigàstrica i pols lànguid, mentres que la seua presència és motiu d'acceleració del pols i d'excitació nerviosa⁴⁸.

Est estat alternant de l'ànim és perfectament descrit per Pepeta, la qual relata unes alteracions del curs del pensament i una labilitat emocional que de no ser per la rapidea dels canvis d'un estat a l'altre suggeririen una verdadera distímia maniacodepressiva.

⁴² *Bolot de oros i mà.* (S46) 1895: 2113, v.574-581.

⁴³ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1731, v.744-747.

⁴⁴ *Tres forasters de Madrid.* (S27) 1876: 1382-1384, v.644-664.

⁴⁵ *El deu, dèneu i noranta.* (S01) 1861: 188, v.186.

⁴⁶ *La Moma.* (S22) 1874: 1151, v.416.

⁴⁷ *Als lladres!* (S23) 1874: 1196, v.628.

⁴⁸ DMC, vol 6, p.197.

PEPETA: Vaig conèixer a l'últim / que t'adorava. / Des d'entonses, si un dia / llunt de mi passes, / cavil·losa me torne, / suspire i calle, / i moltes voltes / en lo quarto me fique / i allí dins plore. / Al balcó faç lo manco / trenta viatges, / en los meus ulls encara / tèrbols de llàgrimes, / i en quant te guipe, / lo mateix que una tonta / me pose a riure. / Prop de tu a tot li encontre / més alegria, / a les flors més aroma, / més llum al dia, / al cel més brillo... / Ara parla'm i digues / si açò és carinyo.⁴⁹

En la mateixa línia però amb predomini de l'exaltació tenim l'alegria de Fèlix, un home major que va darrere de Filomena; esta el provoca per a despertar, infructuosament, els cels de Gasparet.

FÈLIX: ¡Ai! ¡No sé lo que m'agarrà! / ¡Mai la viu tan carinyosa...!

FILOMENA: ¿Puc io en vosté ser huraña?

FÈLIX: Boqueta de periquillo, sent en lo pit una falla; / el cor me pega batudes, / la sang me munta a la cara... / i l'ecçètera i demés.⁵⁰

També a Carmelito se li “dispara” el cor:

CARMELITO: "Siento el corazón latir / con inaudita violencia, / porque un ángel de hermosa presensia / me hase morir. / Y ese ser fasinador, / eres tú, bella Corina, / que me has clavado una espina: / la espina del amor."⁵¹

L'exaltació també pot tindre un component negatiu com quan Sunsióon repara que el xic que vol està enamorat d'una altra dona

DONÍS: ¿Pero tu t'has tornat loca?

SUNSIÓN: Ai, pare, el dolor m'ofega, / i me s'entoixa que el cor / ací en lo meu pit rebenta.⁵²

- Com hem vist, l'exaltació davant la possibilitat d'obtindre l'amor de la persona desitjada dóna pas ràpidament als més negres pensaments cas de frustrar-se les expectatives. Així, el suïcidi per amor és una possibilitat ben present i del que no falten testimonis —de la intenció, no de la consumació—.

En este fragment de *Tres forasters de Madrid* veem com Carmelito amenaça amb matar-se si el seu amor és menyspreat:

CARMELITO: ¿Corina? ¡Con qué violencia / todas las fibras del cuerpo / se estremen! [...] ¡Un ensueño, tanta dicha / me pareix! Pero, infelise, / tal ensueño, ¿quién te dise / que no sea tu desdicha? / Si por mala suerte das / con una insana mujer, / que despresa tu querer / y a tu pasión es falás...! / ¡Entonses, adiós Carmelo! / Me mato. Ací ve; ¡qué hermosa! / Eso no es mujer, es diosa / bajada del quinto sielo.⁵³

⁴⁹ *La processó per ma casa*. (S05) 1868: 440-441, v.255-278.

⁵⁰ *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1446, v.662-669.

⁵¹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1369, v.201-209.

⁵² *Ibid.* (S27) 1876: 1388, v.779-782.

⁵³ *Ibid.* (S27) 1876: 1382-1384, v.616-640.

Amenaça que més avant intentarà posar en pràctica davant l'evidència que Corina, el seu amor, no està per la labor. Afortunadament, la vis còmica del sainet fa que Carmelo fracasse en el seu propòsit, encara que accidentalment és la cotorra la que acaba morta:

CARMELITO: ¡Qué estic mirant! Carinyosa / li dóna la mà, ell la estrecha... / ¡Condensación! Y sus padres, /
haciendo el non sabo, ¡dejan / que se la bese! Ahora ya / no puedo con mi existencia.
AA: Dirigiéndose a la mesa, donde está el armario, abre un cajón y saca una pistola.
CARMELITO: ¡La vida m'és impossible! / Ací està la pistoleta. / Li escriuré un adió en vers... / No, que no
entendrà la lletra, / i si entropesse en u d'eixos / consonants que tanto cuestan, / ni d'ací a l'estiu que
ve / me mate.
AA: Empuñando la pistola.
CARMELITO: El pulso me tiembla. / ¡Arma horrible! En un instante/ acabarás con mis penas. / Si no
m'hagueren pelat, / li deixaria una metxa / en memòria... Pero, en fi, / valor, No tiembles, muñeca... /
Sentiria allastimar-me. / Parese que me arrepianta.
COTORRA: Apunten, ¡fuego, run!
CARMELITO: ¡Ah!
AA: Al movimiento que hace Carmelito, a la voz de la cotorra, se dispara la pistola y mata a aquella.
CARMELITO: ¿Se disparà ella mateixa, / estaré io mort de veres / i no heu conec?⁵⁴

Una altra obra que tracta el tema de l'autòlisi per amor és *Des de dalt del Micalet*. Com el nom de l'obra suggerix, el campanar de la Seu de VLC servix de mirador des del que llançar-se per a acabar definitivament amb penes i problemes. En el següent monòleg Facundo considera diverses possibilitats per a llevar-se la vida, decantant-se finalment per la més elevada:

FACUNDO: ¿I tinc que vore-la en braços / d'un atre? No; m'estremeix / tal idea; preferixc / matar-me, i me
mataré. / Una caixeta de mistos / en dos diners d'aiguarent... / Però és capaç que acudixca / un
metge, i sinse voler / me cure. Pe'a la pistola, / el punyal o el ganivet / tinc io mal pols... ¡El que es
penja / diuen que queda tan lleig...! / Si tinguera un canó Krupp, / ¡posant-me a la boca d'ell...! / Però
faría un roïdo / massa tremendo... Ia sé; / compre un puro de l'estanc, / me'l fume, i muic de repent. /
És precis morir, infame; / tal volta el remordiment / de la meua mort te prive / de l'existència també. /
Molt prompte coneixeràs / lo elevat de l'amor meu. / ¡Elevat! Esta paraula / desperta en mi un
pensament... / Sí, vorà que hasta en la mort / duc l'elevació a l'extrem. / ¡Oh, terrible, monstruosa! /
Des de dalt del Micalet. [...] "Mariana, tu desdén fiero / la muerte me hace buscar, / y el salto que
voy a dar / no lo da un volantiner. / Aunque eres tú quien me mata, / idolatrándote espiro; / del
Miguelote me tiro; / adiós para siempre, ¡ingrata!". / Si no plora quan hu llig, / tendrá el corasón de
hiena.⁵⁵

També les dones poden pensar en llevar-se la vida. Salvaora ha pensat en acabar amb les seues penes tirant-se des de la plataforma del Micalet. Junt a la barana del campanar plora les seues desgràcies.

SALVAORA: Si ells no munten [dalt del Micalet], a este hores / hagueren tengut ia fi / les meues penes.
Gabino, / permetix que esta infeliç (Saca un retrato de fotografía) / per última volta bese / palpitant
d'amor el pit / el teu retrato adorat. / ¡Quant rebien està! ¡Què al viu! / Hasta la mella i els barros / de
la cara li han [e]ixit. / La barruga de l'orella, / com està un poc de perfil, / no es veu, i el vèrbol del
nas / a penes se distingui. / ¡Què figura tan simpàtica! / Casi no es coneix ací / que té un muscle més
alt que atre; / açò sempre favorix... / Gabino, traïdor Gabino, me condemnes a morir, / per una
guilopa agüela / que te matarà a pessics / com les bruixes volaores / quan te fiques en lo llit. / Era la
meua planeta; / pacència: s'ha de cumplir. / Mundo amargo... ¡Adiós! / ¡Quin bot / vaig a pegar!⁵⁶

⁵⁴ *Ibid.* (S27) 1876: 1410, v.679-704b.

⁵⁵ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1547, v.287-330.

⁵⁶ *Ibid.* (S31) 1877: 1553, v.471-498.

Molt més moderada, Telesfora opta per llançar-se des del balcó, però segons ens diu un batistot ben oportú li ho impedí.

TELESFORA: El día que me dijeron / que hablabas con la estanquera, / por el balcón intenté / arrojarne a la plasetta. / ¡Ay, me cogió un batistote / tremendo!⁵⁷

Si alguna cosa queda clara de la manera d'Escalante de ridiculitzar els qui volen llevar-se la vida per qüestions d'amor —per altra banda, l'únic motiu per al suïcidi que ix en les seues obres—, és el seu rebuig frontal a tal conducta. En ocasions, la declaració és ben explícita:

BLAI: El desdixat / que atempta als seus dies, és / un despreciable covard / que ofén a Déu, i en lo món / ni el compadeixen, ni hi ha / ulls que a la seua memòria / derramen llàgrimes mai.⁵⁸

Idea que reitera en una altra peça, sense tanta càrrega moralista, qualificant de “simplea” tal arrepany.

ORTEGA: ¡Horrible idea! / ¿soportar el seu despreci? / Eso no. ¡Pasión funesta! / Primer me seucidava / io mateix.

PEPICO: ¡Quina zimplea!⁵⁹

- Les alteracions de l'ànim que provoca el mal d'amors en ocasions es manifesten de manera agressiva. Com li passa a Carmelito, que presencia com Torcuato dóna la mà de sa filla Corina a un altre pretendent, La Pomera, reacciona violentament pegant-li una punyada. Posteriorment al·lega que una boira negra li passà pel cervell per a justificar-se.

TORCUATO: Ya basta. / Me comprometí; lo mando, / y con el señor te casas. / Un fósforo.

AA: A Carmelito que, arrebatado, le da con el puño en el vientre.

CARMELITO: ¡Monstruo impío!

TORCUATO: ¡Ay! ¡Bárbaro!

PRISCA: ¡Virgen Santa!

CORINA: ¡Papá!

POMERA: ¿Qué le dio?

PRISCA: ¡Torcuato!

TORCUATO: ¡En el abdomen!

POMERA: ¿Qué ráfaga...?

PRISCA: ¿Pero esa agresión...?

CARMELITO: Dispense.

CORINA: Ya me explico...

CARMELITO: Negra, opaca / me pasó por el selebro / una... boira.

TORCUATO: Pues me agrada / la boira.

PRISCA: ¡Qué atrocidad!

CARMELITO: Deguí alfondar-li la panxa.⁶⁰

3.3.2. Irritació, indignació i acolorament

⁵⁷ *Els nòvios de ma cunyà*. (S36) 1880: 1726, v.579-584.

⁵⁸ *Des de dalt del Micalet*. (S31) 1877: 1559, v.697-703.

⁵⁹ *Bolot de oros i mà*. (S46) 1895: 2103, v.202-206.

⁶⁰ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1408-1409, v.634-646b.

Irritació, indignació i acalorament són alteracions de l'estat emocional caracteritzades per l'augment de la freqüència cardíaca, la plenitud del pols, la plètora sanguínia i la sensació de calor. Estes repercussions orgàniques queden recollides en els textos.

- En general, es considera que la irritació continuada causa pèrdua de salut. Hui dia li diríem *stress*.

RITA: ¡Em desespera / este home per lo tossut!

TOMAS: Pero, dona...

RITA: Quan s'assorra, / la seua calma me torra / i em fa pe[r]dre la salut.⁶¹

- L'acalorament que acompanya la indignació dóna peu a fer un símil amb la calentura pròpia de la febra. Així, és molt freqüent trobar *febra* no com a procés orgànic sinó com a sinònim d'indignació:

TOFOLET: ¡Me dóna eixe home una febra!⁶²

PELEGRÍ: Per a coronar la festa, / el so Juano faltava. / de vore-lo prop tinc febra.⁶³

VIÇANTET: Vés, posa't la mantellina.

INÉS: ¿I això?

VIÇANTET: ¡El coratge m'ofega!

INÉS: ¿A on se n'anem?

VIÇANTET: ¡Necessite / distraure'm, calmar la febra!

INÉS: ¿Tu fas cas?

VIÇANTET: Inés, a vore / si tenim en pau la festa.

INÉS: ¡Quant[a] poca substància!

VIÇANTET: Hui / crec que la mina rebenta.⁶⁴

CHESINTO: Quan me gire / i veig l'armariet, tinc febra.⁶⁵

ORTEGA: Home, no siga pifiente, / que dóna agonia i febra.⁶⁶

ESTANISLAO: Com rinyga io en Filomena, / vaig a fer ací un estrago. / Estic ardent com la febra.⁶⁷

En algun cas trobem *febra* per a significar la irritació pròpia dels cels:

CALIXTO: ¡Pareix que els encontre mústios! [...] ¿Tenen son?

MICALET: Lo que io tinc / és febra.⁶⁸

- Uns altres efectes orgànics recollits són les mans cremoses —ardents—,

⁶¹ *La casa de Meca.* (S02) 1867: 227, v.226-230.

⁶² *En una orxateria valenciana.* (S08) 1869: 555, v.43.

⁶³ *A la vora d'un sequiol.* (S12) 1871: 721, v.272-274.

⁶⁴ *Una sogra de castanyola.* (S24) 1875: 1239-1240, v.573-580.

⁶⁵ *Tres forasters de Madrid.* (S27) 1876: 1409, v.673b-674b.

⁶⁶ *Oros són trumfos.* (S34) 1878: 1649, v.217-218.

⁶⁷ *La Consoladora.* (S39) 1880: 1832, v.212-214.

⁶⁸ *Als lladres!* (S23) 1874: 1201, v.787-792.

SUSANO: Si em vol vore acalorat, / que rinyga en sarapastroses; / toque i vorà quant cremoses / tinc les mans.
 GASPAR: És veritat. / Desdijune's en un got / d'aiguarent, que és fresc i ajuda...⁶⁹

i l'epistaxi,

RAFEL: I hasta ara / veja quin pago; ¡en la sang / que derramí en certa època!
 D.JAUME: ¿Ferit en algun combat?
 RAFEL: No; mes quan m'acolorava / solia eixir-me'n del nas.
 D.JAUME: ¡M'has mort, home! ¡Això és salut!⁷⁰

- Els “sofocos” són sensacions sobtades de calor congestiva que puja al rostre, normalment acompanyats d'enrogiment facial.

SUSANO: ¡Home! ¿Vosté és que està loco / o vol que io d'un sofoco / gire la boca al costat?⁷¹
 SO TADEA: [...] hi ha per a p[r]endre un sofoco / i estirar les cames.⁷²

- Dins dels esquemes humorals, trobem també referències a repercussions en la sang de la irritació emocional:

BARBERETA: De vore-la / tota la sang se me qualla.⁷³

3.3.3. Alteracions de l'ànim:

3.3.3.1. Pena i tristor

L'ànim trist apareix amb certa freqüència, tractant-se en ocasions d'autèntiques depressions reactives normalment relacionades amb problemes amorosos (*vid. supra* i l'apartat 3.4.13.3. *Melangia*).

- En *A la vora d'un sequiol* Quiqueta presenta inhibició, anorèxia, ànim trist, manifesta idees de baixa estima per la vida... tot perquè la seua madrastra no li permet festejar amb el fill del So Juano. Resulta interessant la interpretació de Pepe segons la qual potser Quiqueta estiga menjant terra o carbó i esta siga la causa del seu desmillorament.

PEPE: ¿Que tu no dius res, Quiqueta?
 QUIQUETA: ¿Io què ha de dir?
 PEPE: ¿Està mala?
 CARMELA: ¡Què me sé io! En quatre dies / s'ha quedat com una canya. / De vore-la tan facida, / ¡Jesús!, me dóna una ràbia...
 QUIQUETA: Ditxosa vosté, que està / com un paltrot. Si estic flaca, / prou treball tinc io. [...] "Ojala" / Déu me se'n duguera prompte.
 PEPE: Dona, això no es diu ni en xança.

⁶⁹ *La sastresseta*. (S03) 1867: 267, v.222-228.

⁷⁰ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1104, v.316.

⁷¹ *La sastresseta*. (S03) 1867: 280, v.697.

⁷² *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 188, v.169.

⁷³ *Ibid.* (S21) 1874: 1110, v.520.

QUIQUETA: ¡Lo avorrida que io estic / d'este món...! (Vase por la izquierda.) [...]
 CARMELA: Als quinze anys, la molt... ¡Jesús! / ¡Diuen si una es desbarata! / A ser io mare, voria... / Pero, amigo, sóc madastra.
 PEPE: Se coneix que no està bona: / el caràcter de la cara / el té com un pa de cera.
 CARMELA: Hu ha pres molt fort. ¡Ai! Què llàstima...
 PEPE: No menje terra o carbó...
 CARMELA: ¡Calle, home!
 PEPE: ¿vosté s'estranya? / A voltes, algun mal vici...
 CARMELA: ¡Pero si és que festejava / en lo fill de so Juano! / I com no vullc per ma casa / festejos, ni a Pelegrí / li venia molt de cara, / l'ham despatxat, i ella heu sent.⁷⁴

- En *Una sogra de castanyola* Inés passa per una situació semblant quan el seu home abandona la casa per a no estar amb la sogra. Córdulo, el padrastre de la xica, visita Viçantet per a intentar convèncer-lo perquè torne a casa fent una descripció llastimosa d'Inés:

CÓRDULO: Diga-hu Inés, que pareix / el quadro de l'afflicció. / En dos dies, ni siquiera / ha agarrat l'escarpidor / pe'a fer-se el monyo. La pobra / sufrix d'un modo horrorós. / Hasta ací baix les ulleres / li apleguen. Aquells colors / que pareixien dos roses / d'abril, els ha perdut tots. / S'ha quedat descolorida / com un nap. A lo millor / pega sortits, i li agarra / una espècie de xanglot / que està batent-se mig hora / lo mateixet que un colom.
 VIÇANTET: Bonica estarà. [Apart] Te veig.
 CÓRDULO: Pues, sin embargo, el dolor / la fa més interessant. / Pareix un àngel hermós. / Solt el cabell, desllenguida, fluixa, sinse polisón. / Aquells ulls mirant al cel. / Aquell pit, alt... i angustió / per lo pesar...
 VIÇANTET: [Apart] Este tio / vol remoure'm els humors.⁷⁵

- Els amors no correspostos són font inescotable de dolor anímic. Tecla, una fadrinota madura es troba inconsolable des que “*un ingrato amante*” —Tónico— desaparegué sense deixar rastre:

BERTOMEU: Doña Tecla, ¿usté se encuentra / más animada y campante?
 TECLA: Al contrario, las angustias aumentan...
 BERTOMEU: Hay que olvidarse...
 TECLA: Estas lágrimas que inundan / mi dolorido semblante, / desahogan algo el pecho, / pero estoy inconsolable. [...] Has querido que bajase, / y yo sé que distraerme / no puedo en ninguna parte. [...] Yo sé que no cesarán / mis penas hasta encontrarle.
 LESMES: Es ya una monomanía / y a mí me pudre la sangre.⁷⁶

- Encara que més freqüents en les dones, no falten exemples d'hòmens afectats per l'afflicció. Com a mostra l'Afligido, malnom d'un personatge que es passa l'obra plorant i sospirant:

AFLIGIDO: Tremole.
 MARIQUITA: ¿Per què tremola? Seguíxca.
 AFLIGIDO: És que el regomello...
 MARIQUITA: ¿Quin regomello?
 AFLIGIDO: ¡Ai, Mariquita! / ¡Crega'm: sóc molt desgraciat! / No volguera haver-la vista.

⁷⁴ *A la vora d'un sequiol*. (S12) 1871: 714-715, v.25-62.

⁷⁵ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1255, v.203b-228b.

⁷⁶ *Tónico!*. (S30) 1877: 1520-1521, v.597-624.

MARIQUITA: Explique's... ¿Ia plora?

AFLIGIDO: Els ulls / me s'omplin d'aigua en seguida. / Sóc tan tendre...

MARIQUITA: Passe avant.

AFLIGIDO: No puc; ¿no veu que m'heu priva / este botó que de prompte / m'ofega?

MARIQUITA: [Apart] ¡Ai, li pegaria / dos galtaes!⁷⁷

Finalment el xic ens confessa l'origen de la seua aflicció:

MARIQUITA: ¿Pues qué espera?

AFLIGIDO: Enviudar / d'una agüela del dimoni / que no se vol morir mai. / Eixa és la meua aflicció. [...]

MARIQUITA: ¡Mare meua! / ¡El devien emplomar! [...]

AFLIGIDO: ¿Veu com s'han incomodat / i me tiren? Si hu temia; / per això plore io tant. (Vase [por el] foro)⁷⁸

- En ocasions l'afectació de la pena és tan gran obliga a fer llit. Ni més ni manco que dos mesos:

CASTAÑEDA: Y fue tal mi pena, / que he estao dos meses en cama.⁷⁹

3.3.3.2. Reaccions de dol

A més dels problemes amorosos també les reaccions de dol per la pèrdua d'un ser volgut apareixen com a causes reconegudes de tristor intensa. Normalment es tracta de successos i processo ja passats i superats:

- En este cas el dol es per la mort de la primera dona. Cal destacar que tan "intensa" fon la pena que als vint dies ja s'havia tornat a casar.

RAFEL: Prega que el disgust no em coste / un atac d'apopleixia.

MARIANO: A vore com no se moren / tots; en que vixca la xica...

RAFEL: ¡Vaja un conte!

MARIANO: So Rafel, / home, io me'l menjaria. / ¿Vosté a la tia Carmela, / sa muller que en glòria estiga, / no la volgué?

RAFEL: Ia m'ha mort; / en obrir-me eixa ferida / no valc dos dine[r]s.

MARIANO: Responga'm.

RAFEL: ¿Que a cas no s'heu mereixia?

MARIANO: I no poc.

RAFEL: Pobreta meua; / allò era una Senta Rita; / el dilluns farà dos mesos / morí.

MARIANO: Pareix l'atre dia.

RAFEL: Fon un colp que si em descuide... / A no ser per la xiripa / de que me casí als vint dies / en Rosa, la melengia / m'acora.⁸⁰

- Rosendo també es veu fonament afectat per la mort de son tio, de manera que no li queda més remei que casar-se per a consolar-se.

ROSENDO: [...] la mort de mon tio / me causà gran sentiment.

ROSA: Estuvo enfermo quién sabe / los días.

ROSENDO: Molt mal.

VIÇANTET: ¡Pobret! / És clar; i pe'a consolar-te / te casares.

⁷⁷ *Les xiques de l'entresuelo*. (S29) 1877: 1473-1474, v.331-343.

⁷⁸ *Ibid.* (S29) 1877: 1489, v.814-824.

⁷⁹ *Els nòvios de ma cunyà*. (S36) 1880: 1724, v.491-492.

⁸⁰ *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 488, v.405-425.

ROSENDO: Justament.⁸¹

3.3.4. Disgusts

En un gènere com el sainet, els disgusts i els canyarets no podien faltar. De fet, són les alteracions emocionals més freqüents amb diferència i les que causen més desòrdens orgànics.

En la següent escena Rosa ens mostra tota una constel·lació de manifestacions del disgust que ha pres amb la seua fillastra Quiqueta.

ROSA: L'arròs està fora el foc.

RAFEL: Santa paraula; a dinar. [...] Rosa, ¿anem? (A Rosa, que se sentará lejos de la mesa)

ROSA: Io no tinc ganes.

RAFEL: ¿No tens ganes?

ROSA: ¡Ai, el pit! (Dando un fuerte suspiro)

RAFEL: (Levantándose y acercándose a Rosa) ¿I això, que t'encontres mala / o m'has pres algun disgust?

FILOMENA: [Apart] ¿Qué no donarà açò gust? / ¿A que li fan calaguala!

RAFEL: ¿Tens ulleres! (Observándola)

FILOMENA: [Apart] ¿Ni dos nòvios!

RAFEL: ¿T'han donat algun pesar? / ¿No em faces desinquetar!

FILOMENA: [Apart] Mà l'agüelo, quins agobios!

RAFEL: ¿Per què et muten eixes flames...? / Parla, per amor de Déu. / Sóc Rafel... i el tio Andreu...

ROSA: (Sollozando) ¡Volen que estire les cames!

RAFEL: ¿Com s'entiede? ¿Qui t'ha ofés? / Dignes prompte, ¿què t'espanta?

ROSA: ¡Ai! ¡El pesar que io ha pres...!

FILOMENA: [Apart] ¿Qué no serà comedianta?

RAFEL: ¿Qui ha segut? ¿No estic io ací? / No tingues por, conta-m'heu, / que entre io i el tio Andreu...

ANDREU: Vosté no me fique a mi.

ROSA: Li done a ta filla pena.

RAFEL: ¡Milacre que ella s'esvare!

FILOMENA: [Apart] ¿Com l'embabuca a mon pare!⁸²

3.3.4.1. Manifestacions de predomini nerviós vegetatiu:

- Atacs. Com a conseqüència de les emocions intenses es produïxen una sèrie d'*atacs* poc definits en què poden predominar el component espàstic o el debilitant. Si predomina l'espasme apareixen tremolors, palpitations, plètora, rigidea i en casos greus opistòtonos histèric. Si predomina el component debilitant es dóna un abatiment sobtat i de curta duració, que pot estar precedit de tinnitus, mareig i sensació de calor. Quan està instaurat hi ha una pèrdua dels sentits, el pols es debilita, la pell es torna freda i pàl·lida i la respiració és superficial⁸³. Encara que per a la medicina de l'època cada atac tenia un nom específic en funció de les seues característiques, en el llenguatge popular esta distinció no sempre era fàcil de fer. Com ara Pepa diu patir dels cobriments de cor, caracteritzats per l'esmortiment o pèrdua dels sentits (DCVB), mentres afirma estar tremolant de dalt a baix

⁸¹ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1250, v.49b-54b.

⁸² *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 480-481, v.175-207.

⁸³ DMC, vol.3, p.26.

—la qual cosa orientaria més a un atac de predomini espàstic— i pensa que l'acabaran sagnant —procediment contraindicat en una afecció debilitant com el cobriment.

JOANO: No és a soles / la Xata...

PEPA: No passe avant. / ¡Sinyor,! ¡Volguera morir-me! / Diu que maten els pesars, / ¡i io no m'ha mort!
Mentira. / ¡Toque, m'estic **tremolant!** [...] ¡Devino Jesús! / Feu que no m'agarre el mal.

JOANO: Sempre has de ser comedianta.

PEPA: Joano, ¡si patixc tant / en los **cobriments de cor!**

JOANO: ¡Cobriments! No tens tu mals...

PEPA: ¡Que em posen una tasseta / de café, per caritat! [...] ¡Encara me **sangraran** / esta nit! ¡Ia ne té un[a]
atra, / que io sàpia!⁸⁴

En esta escena presenciem un atac debilitant amb pròdroms:

PACA: ¡Judío, / no permitir que muntàrem...! / ¡Después, si em pose pitjor, vorem qui és el responsable!

MATILDO: ¿Pero estàs mala de veres, / o això hu dius per a assustar-me?

PACA: No passarà este matí / sinse que l'**atac** m'agarre.

MATILDO: ¡Ai, no, filla! ¡Per los sants / del cel...!

PACA: Està retentant-me / des d'ahir vesprà.

VEREMUNDO: ¡Usté no debe / ningún disgusto causarle!

MATILDO: ¡Si la que me'ls causa és ella!

PACA: Redona me vaig a caure.

VEREMUNDO: ¡I hu pren vosté en eixa calma!

PACA: El **cap me roda**.

MATILDO: ¡Ai, distrau! / En seguida faré vindre / a Juanito; no m'esglaies, / ¡per Déu!⁸⁵

La “*congoja*” era en aquella època equivalent a una lipotímia⁸⁶

TORCUATO: Usté nos falta, / caballero. [...]

CORINA: ¡Pérfido!

PRISCA: ¿Lloras? [...] Sólo faltaba / que le diese la **congoja**. / Por favor, un poco de agua.⁸⁷

Però hi ha uns altres quadros que queden per definir, com el *patatús*, el *batistot*, *escotiflar-se* i el *síncope*.

SUSANO: La pobra xica, en saber-ho, / va a costar-li un **patatús**.⁸⁸

CLARA: Estant io allí, la mitjana / rinygué en lo nóvio [...] ¡Haguera vist agonies / i agarrar-li **patatús** / perquè, cremat, l'andalús / no vingué a casa en tres dies! / Tot era dir-me: "Pastora, / ¿es verdad que estoy muy pálida? / No como, y me quedo escuálida."⁸⁹

ROQUET: [...] en dos dies, tu voràs / com faré que a **batistots** / gires la cara a un costat.⁹⁰

TELESFORA: El día que me dijeron / que hablabas con la estanquera, / por el balcón intenté / arrojarne a la plaseta. / ¡Ay, me cogió un **batistote** / tremendo!⁹¹

PEPA: ¡Oixca, so xaxaueta, / més val baixa [de classe social] que escalfida!

CALAMANDA: ¡Insolentes!

⁸⁴ *El rei de les criailles*. (S15) 1872: 851-852, v.465-480.

⁸⁵ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1758, v.312-330.

⁸⁶ DMC, vol.3, p.26.

⁸⁷ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1407, v.605-619b.

⁸⁸ *La sastresseta*. (S03) 1867: 281, v.728-729.

⁸⁹ *Les criaes*. (S35) 1878: 1689, v.511-521.

⁹⁰ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2069, v.157.

⁹¹ *Els nòvios de ma cunyà*. (S36) 1880: 1726, v.583.

MATILDO: ¡Calamanda, no te disgustes!

PEPA: Feu til·la / en seguideta, que donya / Calamanda s'escotifla.⁹²

ANGELITO: [...] y del disgusto, / caí en un **síncope** atroz.⁹³

- **Bol histèric.** És una sensació consistent en una opressió al coll, com si pujara de l'epigastri, que pot provocar nàusees i els ofega (DEM). Sol donar-se però no exclusivament en els accessos histèrics. Col·loquialment diem que tenim un nuc en la gola, encara que Pere recorre al símil de tindre una botifarra entravessada.

PERE: Si no fóra / perquè ací una botifarra / pareix que me s'entravesse, / que em priva de la paraula / quan prenc disgust, els diria / ara mateix...⁹⁴

MARIANA: L'amo vol casar-se en mi, / i si se deixa convéncer / el pare, trau compte.

MICALET: ¡Sielos! ¿Estic ia difunt o alene? / Ni una garrotà, / pobre ratolí / t'haguera deixat / tan estomordit. / Tinc atravesat / **en la gola un nuc**, / volguera plorar / i rompre no puc.

MARIANA: Per l'amor de Déu / no em faces patir, / ¡ai!, Miquelo meu / desahoga el pit. / El **cor apretat** / tinc com un cigró; / si te veig plorar, / plorarem els dos.

MARIANA I MICALET: (Gimoteando) ¡Ai, ai, ai, hu, hu, hu! / Si ton pare s'empenya, / io em muic, io me muic.

MICALET: Tu d'estes penes / i estos gemecs / i esta catàstrofe, / la culpa tens.

MARIANA: Eres molt bèstia.

MICALET: Ia ho sé, ia ho sé.

MARIANA: Diu que io tinc la culpa / d'este disgust; / io que em burle de l'amo / i els seus arrulls. / Prou me sofoca / tindre'l sempre a l'orella / com una mosca.⁹⁵

- **Mareig/torba.** Estos símptomes apareixen en fragments on també es parla de la icterícia i les tremolors. Per a no repetir la informació, vid. estos subapartats.
- **Opressió precordial/dispnea:** és la sensació de tindre un pes en el pit que dificulta la respiració i que popularment s'associa a un encolliment del cor per una emoció molt forta. Esta sensació de falta d'aire justifica la necessitat de fer grans ventilacions de tant en tant, els sospirs.

SO TADEA: ¡Pere! ¡Pere! (Muy sofocada.) [...] ¡Vinc que me s'andú Pateta! / ¡Tinc un **pesar** que rebente! / ¡**No puc respirar** del pit!

SUNSIÓN: ¡Mare!

TIO PERE: A [e]spaiet no te'l danyes (Haciendo burla.)

SO TADEA: ¡Quin cas que fa mon marit...!

TIO PERE: ¿Io...? Vaig a p[r]endre les canyes / i no torne hasta la nit.

SUNSIÓN: ¿Vol aigua...?⁹⁶

INÉS: ¡Així correspon al meu / carinyo! [...] ¡Me asesina! / Ai, quin **pes tinc en lo pit!**

CHESINTA: No t'acovardes, anima't. / Sort que ací tens a ta mare. / Voy a haserle una miajita / de agua con asúcar. Vuelvo.⁹⁷

⁹² *Un buen moso.* (S43) 1890: 2014, v.885-890.

⁹³ *Angelito.* (Sc) 1864: 342, v.274-275.

⁹⁴ *La casa de Meca.* (S02) 1867: 238, v.537-542.

⁹⁵ *Als lladres!* (S23) 1874: 1195-1196, v.606-641.

⁹⁶ *El deu, dèneu i noranta.* (S01) 1861: 185, v.75-85.

⁹⁷ *Una sogra de castanyola.* (S24) 1875: 1245, v.727-749.

- Plètorà sanguínia. No es nomena, però es parla del seu remei, la sagnia.

VICENTA: ¡Ai! ¡Si a vosté li guanyaren / quatre duros com a mi / me guanyaren el dumenge...! / Li costaria fer lilit / i sangrar-se.⁹⁸

SENÉN: ¡Vaya al diablo! / ¡Bfu...! Si no em **sangren**, rebente / hui com un cuet borratxo.⁹⁹

- Suor gelada i agonia. Propi de les reaccions vasovagals. Cal tindre present que en valencià *agonia* servix per a designar el malestar epigàstric o les nàusees que precedixen el vòmit.

INÉS: ¡Infame, traïdor, mal[a] ànima! [...] ¡Ai, mare! ¡Quina suor / tan gelà! / ¡Tinc agonia! [...] ¡Vulle morir-me!

CHESINTA: Tranquil·lisa't.¹⁰⁰

- Tremolors: l'espasme i la relaxació alternatius de les fibres del cos serien els responsables de les tremolors que en ocasions acompanyen les emocions intenses.

AA: Tono per la porta del quarto, en la donsaina en la mà i apuntant.

TONET: Qui es moga, l'encenc en flama.

JOAN: ¡Un catxorret!

TONET: ¡Que el despare!

PERE: ¡Un catxorret!

RITA I TADEA: ¡A la guàrdia!

TOMÀS: Home, baixa eixa pistola.

TONET: És un resolver [sic].

PERE: Amaga'l / que se pot escapar.

RITA: Io me muic. (Cau en una cadira.)

TADEA: Io em pose mala. (Ídem.) [...]

TONET: Tio Pere, si és la donsaina. [...]

RITA: Tomàs, fes-me calaguala.

SUNSIÓN: Alce's, mare.

TADEA: **Tot me roda.**

JOAN: Com si tinguera terciània / me **tremole** ara mateix. [...]

RITA: ¡Ai, Tomàs, **m'estic batent** / lo mateix que un colom! [...] ¡Ai!

PERE: Pareix la comedianta / del teatro de les Comèdies.¹⁰¹

QUINTÍN: M'ha sofocat eixe pillo; / tinc un **pesar** que me balda; / devia bollir-me al punt / un perol de calaguala. [...] ¿Això què és?

MATILDO: Un antiespasmòdic.

QUINTÍN: Duga. / Més falta em fa a mi. (Tomándole el vaso y bebiendo el contenido.)

MATILDO: ¡Lusbel! / ¡M'agrà la satisfacció...!

QUINTÍN: ¡Calle, que **m'estic batent** / de sobresalt i coratge!¹⁰²

3.3.4.2. Altres manifestacions orgàniques

- Atac apoplèctic. Est era definit com una son profunda sobtada acompanyada de laxitud dels membres. Llevat dels casos histèrics, quasi sempre acabava amb la vida del malalt.

⁹⁸ *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1428, v.99-103.

⁹⁹ *Les coentes*. (S47) 1895: 2158, v.795.

¹⁰⁰ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1267, v.630b-641b.

¹⁰¹ *Ibid.* (S02) 1867: 240-241, v.AA-657.

¹⁰² *Corruixetes*. (S37) 1880: 1768-1769, v.666-683.

QUINTÍN: ¡En la il·lusió que me fea / de casar-me abans d'un mes! / Açò, un **atac apoplètic** / me costarà.
 MATILDO: A mi la pell.
 QUINTÍN: D'herba de les set sangries / m'hauré de beure un pitxer.¹⁰³

- Icterícia o aliacrà. Per influència de les doctrines humoralistes, la icterícia s'interpretava com una alteració de l'humor colèric relacionada amb les variacions anímiques.

RUFINA: ¿En l'estanquera ha renyit?
 TELESFORA: Del tot. Si li ha dit plorant / que siempre soy su monona, / y que si no hemos pas, / del sentimiento le coge / otra vez el **aliacrán**.¹⁰⁴

PERE: Sí senyor, ia m'ha [e]nterat, / i m'encontre tan **torbat** / com un fumarell perdut. [...] Açò és el jói final; / el meu cap, una simbomba / pareix.
 TOMÀS: Io tinc **icterícia**.
 PERE: Manco mal que esta notícia / m'haguera fet una bomba.¹⁰⁵

- Manifestacions dermatològiques: En ocasions les emocions intenses són capaces de provocar una lesió dermatològica com en el cas en què a Casiano li ix el *tramús*, granet o tall que es fa en la comissura labial. No he pogut documentar que es tracte d'un herpes labial, però és ben sabut que esta infecció pot recidivar, entre altres causes, en situacions d'estrés.

CASIANO: ¿Què li importa a ell ni a ningú / que io me case o me penge, / o me dispare un trabuc?
 MARCEL·LINA: Fes-li aigua en vi. [...]
 CARMELETA: Sossegue's.
 MARCEL·LINA: Li ix el **tramús**. (Señalando los labios.)¹⁰⁶

- Simulació de la simptomatologia de la ràbia. En este curiós fragment el disgust i la còlera que somouen el pobre Viçantet el fan simular un quadro rabiós.

VIÇANTET: ¿Vosté en ma casa? ¿En ma casa?
 CHESINTA: ¡Ni pensar-ho! Ni ma filla / tampoc. Ella se'n ve en mi.
 VIÇANTET: ¡Cento! ¡Maria Santíssima! / ¿Què és lo que tens? ¿Què t'agarra? / Crec que me se'n va la vista. / Tinc com un tostó la boca, / no puc tragar la saliva. / ¡Ham! (Dando un mordisco) Prompte, avise a un sereno / pe'a que me done salxitxa, / que estic rabiós.
 CHESINTA: ¡Conde[m]nat!
 VIÇANTET: ¡La primera sogra que em vinga / per davant, la despedace!
 CHESINTA: ¡Fierasco! ¡Com esgarrafa / les dents!
 VIÇANTET: Io vullc mossegar.¹⁰⁷

¹⁰³ *Ibid.* (S37) 1880: 1770, v.726-731.

¹⁰⁴ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1723, v.461-466.

¹⁰⁵ *La casa de Meca.* (S02) 1867: 245-246, v.794-804.

¹⁰⁶ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 768, v.358-362

¹⁰⁷ *Una sogra de castanyola.* (S24) 1875: 1268, v.664b-678b.

3.3.4.3. El disgust com a causa de mort

És ben conegut que les grans alteracions emocionals poden desembocar en la mort de l'afectat. Trobem diverses situacions en què açò queda registrat:

SUSANO: ¡Home! ¿Vosté és que està loco / o vol que io d'un sofoco / gire la boca al costat?¹⁰⁸

ANDREU: Si al so Rafel d'un sofoco / se l'enduguera pateta...¹⁰⁹

PELEGRÍ: Hui el dimoni em torna loco / i vol que a una séquia em tire...

CARMELA: ¡Tu sí que vols que io estire / les cames en un sofoco!¹¹⁰

CASIANO: ¡Gall de garbera! / ¡D'ouir-la em salten els polsos! / ¡Ia tinc la migranya! [...]

SO RAMONA: ¡Guilopo! ¡Agüelo picores!

CASIANO: ¡Picores! ¡La sang m'ofega!

MARCEL·LINA: ¡Afluixe's!

CARMELETA: ¡Passe dins prompte! / ¡Va tremolant-se!

CASIANO: ¡Tinc febra!

MARCEL·LINA: ¡És capaç / que es quede en la pataleta! / ¡Mata hòmens! ¡Mata hòmens!¹¹¹

3.3.5. Por, esglais, impressions i sortits

Donen una simptomatologia molt semblant a la dels disgusts, de manera que si no hi ha aportacions noves no es repetixen les explicacions de les manifestacions coincidents.

3.3.5.1. Interpretacions populars dels efectes de les impressions

Per a Senén, les impressions i els esglais li alteren la sang i el fan suar:

SENÉN: A mí, un pequeño disgusto, / cualquier impresión... No res. / que me demanen dine[r]s / o em donen de xança un susto / en seguida me alborota / la sangre —pareix mentira—, / lo mismo que si bollira, / ¡y me hace sudar cà gota!¹¹²

Efectivament, quan li donen un esglai —li demanen diners— la sang li fa “*una revolució*”, s'acalora i sua:

SEBASTIANA: [...] pues necesito esos días / algún dinero, hago cuenta / de pedírselo a usted.

SENÉN: [...] [Apart] ¡Tota la sang m'ha fet una revolució! ¡Bfu...! (Paseándose y limpiándose el sudor.)

SEBASTIANA: ¿S'ofega / de basca? Abriré un poquito.¹¹³

3.3.5.2. Efectes aguts

- Agudització dels sentits, en este cas de la vista —la por fa vore coses on no les hi ha—:

BENITO: ¿Això és / pistola de dos canons? / És la pipa. ¡Ai!, el serote / au[g]menta la vista molt.¹¹⁴

- Borró: fa que els pèls s'ericen i es pose la carn de gallina.

¹⁰⁸ *La sastresseta*. (S03) 1867: 280, v.695-697.

¹⁰⁹ *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 490, v.475-476.

¹¹⁰ *A la vora d'un sequiol*. (S12) 1871: 720, v.223-226.

¹¹¹ *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 772, v.480-501.

¹¹² *Les coentes*. (S47) 1895: 2148-2149, v.507-514.

¹¹³ *Ibid.* (S47) 1895: 2151, v.605-615.

¹¹⁴ *Els nòvios de ma cunyà*. (S36) 1880: 1734, v.835-838.

MICALET: Des de ca Pepe / sentí io anit els roïdos.

MARIANA: ¡Quin susto pendries!

MICALET: Veges; ¡per tot lo cos me va entrar / un borró, que hasta les celles / me s'ariçaren!¹¹⁵

FACUNDO: Adiós, Mariana; / a botar vaig la barana... / ¡Xe, però açò está molt alt! / ¡Ver el abismo te inquieta, / naturalesa mesquina...! / ¡Pos no tinc carn de gallina / i ariçà la romaneta!¹¹⁶

- Espasme i desvaniment

AA: Óyese un gran estruendo. [...] Manuela [...] se deja caer en sus brazos desmayada.

SELEDONIO: Pero esta dona... ¡Manuela! / ¡Com un tito d'erta està!

MANUELA: ¡Martines!

SELEDONIO: ¡Bé! ¡Ia retorna. [...]

MANUELA: Como el tío Suria / acababa de contar / lo de las bombas, aquel / roïdo tan infernal / me privó de los sentidos. [...] Martines, un poco de agua / con azúcar...¹¹⁷

- Opressió toràcica

MATASIETE: ¡Quin pensament / tan horrible! [...] Volguera plorar... Dec tindre / el cor com un cacauet.¹¹⁸

TALALA: ¿Conde[m]nar-me...? Tinc ia el cor / com un cigró. Micaleta, / ¿me duran a la fosqueta?

MICALETA: Hu diu per a fer-te por.¹¹⁹

- Plètora

FACUNDO: A tindre va un sobresalt / que li costa una sangria...¹²⁰

- Tremolors

TONET: El ventre no li'l huide / per tu [...]

D.TOMÁS: [Apart] Io estic tremolant-me tot.¹²¹

- Efectes a llarg termini

A més dels efectes aguts, la por o aprensió pot donar lloc, com totes les passions, a una afectació general caracteritzada per la consumpció. Miquel, que a enviudat quatre vegades, li ha pres por a la Morena perquè també és viuda i pensa que pot ser ell esta volta qui falte primer.

MORENA: En dos mesos que no el veig, / ¡Jesús! ¿Com me s'ha quedat / tan arropit i tan lleig? / ¡De vore abans que tenia / aquell llustre i aquell greix!

MIQUEL: Més flac estic.

MORENA: ¡Si pareix l'estampa de l'heretgia!

MIQUEL: ¿Io...? [...] ¡La boca gire a un costat / si el nostre festeig s'allarga! [...] Mire, val vosté un tesor, / bé hu diu el goig que me fea: / pero m'assusta una idea... / i... francament, li he pres por.

¹¹⁵ *Als lladres!* (S23) 1874: 1193, v.527.

¹¹⁶ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1554, v.52-526.

¹¹⁷ *Fugint de les bombes!* (S20) 1873: 1071-1072, v.453-496.

¹¹⁸ *Matasiete, espantaicho.* (S41) 1884: 1924, v.556-560.

¹¹⁹ *Lepe i Talala.* (S42) 1895: 1957, v.251-253

¹²⁰ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1554, v.539-540.

¹²¹ *El deu, dèneu i noranta.* (S01) 1861: 201, v.621.

MORENA: ¿Quin defecte en mi ha observat / que puga haver-lo assustat, / Matadones del dimoni? [...] Pitjor que el que se morí... / I el pobret se n'anà.

MIQUEL: ¡Justo! / ¡Eixe, pues, és el meu susto, / no em despatxe també a mi!¹²²

3.3.6. Apreneixió i obsessions

En *El tio Cavi-la*, magnífica sàtira del malalt hipocondríac —en el sentit actual—, Ramon patix els efectes de les seues aprensions sobre la seua salut, veent problemes on res hi ha.

Al principi de l'obra es fa la presentació del personatge, moment en què queda clar el seu temperament aprensiu a pesar que, en realitat, el seu únic patiment reconegut és el de la boca del ventre —probablement piroso—.

RAMON: M'has de creure. Arrepentit / estic, te parle formal, / de mampendre este viatge. / A no ser perquè has passat / el estiu tan malva-rosa / i creus que te provarà / la mudança d'aigües...

JOAQUINA: Veges / donya Rosa, tots els anys / com torna: com una vaca.

RAMON: Pues tu, per falta de carns / me figure...

JOAQUINA: No t'heu negue... / Això és lo que té el meu mal: / ¡El vapor és tan guilopo / que ningú del món se plany!

RAMON: Pitjor estic io cent voltes...

JOAQUINA: Les teues enfermetats...

RAMON: Dona, la boca del ventre...

JOAQUINA: ¡No ofengues a Déu!

RAMON: ¡Avant! / Tindrè io el gust de queixar-me.

JOAQUINA: És que eres tan apocat / que a penes tens un malico / fas d'una puça un cavall.¹²³

Son cosí Valero vol evitar que la família mamprenja el viatge per a evitar el compromís de la seua neboda, filla de Ramon, amb Nicolàs, un xic de Millares. La seua tàctica, pròxima al “terrorisme psicològic”, prompte surt efecte.

RAMON: D'oir-lo hasta me se posa / mal gust de boca.

VALERO: Ia veig / que tens l'aspecte prou lleig.

RAMON: ¡Oi! [...] !Diu que l'aspecte / el tinc lleig, este es figura / posar-me a mi en aprensió!

VALERO: Pues, mira, en formalitat, / cregues que estàs prou trencat / de color.

RAMON: L'agitació, / el mareig... és natural... / Ahí tens per què me tremolava... / ¡Eu, ara només faltava / que me posara io mal!

AA: Tomando un espejito de encima del velador y mirándose la lengua. [...]

RAMON: (A Valero) ¡Tinc una taca en la llengua!

MICALET: ¿El veu? ¡Ia està fent carasses!

VALERO: ¡En ningú del món s'igual! / Xe Ramon, ¿i eixes ulleres?

MICALET: ¡Aixina, en xança o en veres / vosté l'ha ferit de l'ala!

[...]

RAMON: ¿Per qué me mires la cara?

RAMONA: ¿Qui, io? Pues la fa bonica / pe'a recrear-se mirant-la...

RAMON: ¿Que me trobes groc?

RAMONA: ¡Pareix / que haja vist ànimes! [...]

RAMON: Pues, senyor, res me fa mal. / pero no estic bo; la causa / pe'a mi, són els formatgets / d'ahir. [...] Si hasta pareix que per punts / me se va posant amarga / la boca. Fes-me aigua en sucre.

RAMONA: ¡Bon viatge se prepara! / Deixe's de llepoleries / i menge, que això li falta.¹²⁴

¹²² *En una orxateria valenciana*. (S08) 1869: 574, v.609-647.

¹²³ *El tio Cavi-la*. (S19) 1873: 994-995, v.109-130.

¹²⁴ *Ibid.* (S19) 1873: 1002-1003, v.402-425, 435-452.

Quan Ramon està ja convençut d'estar malaltíssim, la intervenció de Nicolás donant una interpretació galènica de l'origen del mal i de la seua cura, que ha de ser ambiental, aconseguix augmentar encara més les seues aprensions.

RAMON: ¡Animetes santes! / ¿com ha pegat io tan mala / volta? ¡Pues no me s'entoixa / que me s'ha endurit la panxa / com un cudol!

NICOLÁS: ¡Voto al draque! / Usted al señor lo alarma / sin motivo; buen remedio/ decirle que guarde cama. [...] El señor, la enfermedad, / según su aspecto, no falla, / la tiene en los hipocondrios. / Es dolencia hipocondríaca / de carácter hipocóndrico.

VALERO: Just, albarda sobre albarda.

NICOLÁS: Usted, observe lo síntomas.

RAMON: [Apart] Sols d'ouir-lo, malagana / me retenta. [Alt] ¿Y en el cuerpo / los congrios, por dónde paran?

NICOLÁS: Hipocondrios. El barbero / de mi pueblo lo explicaba. / Los tenemos... aquí... en la / membrana pituitaria.

RAMON: Mal puesto.

NICOLÁS: En fin, ello es / que la dolencia reclama / como remedio eficaz / el aire de la montaña.

VALERO: Usted, al señor lo anedra.

NICOLÁS: Y usted lo asusta y lo mata.

RAMON: ¡Entre l'u i l'atre, pitjor / m'han posat de lo que estava!¹²⁵

Finalment Ramon repara que tots els seus mals carixen de fonament. Valero insistix que és el seu caràcter la causa de les seues desgràcies:

VALERO: ¿Vosté veu, tío Cavil-la [com no era res]?

RAMON: Pos ara les apariències...

VALERO: Ara i sempre et mortifica / lo raro del teu caràcter, / que únicament ensomia / en perills.¹²⁶

- En un altre sentit molt més intranscendent trobem l'aprensió que causen certs aliments —en este cas per prescripcions religioses— i que, en alguns casos, poden donar nàusees i vòmits.

CLARA: Home, i la molt... pecaora, / sent divendres, ¡qué desditxa!, / mentres d'eixa sort parlava, / pegant-li mossos estava / a un tros així de salxitxa. / Fill, tal escrúpul m'entrà. / que en seguida m'allarguí, / i escopinyant estiguí, / no és xança, tota l'esprà. [...] ¡Si hasta em pareixia... / veja lo que és l'aprensió, / que, a l'oldre'm, tirava io / olor de xoriceria!¹²⁷

3.3.7. Zels

Com és sabut, els zels o gelosia poden alterar el juí de les persones. De fet, en els casos més greus psicopatològicament està descrita la *zelotípi*a, variant del deliri paranoide centrada en les imaginàries infidelitats de la parella. Sense arribar als extrems d'un *Othello*, Escalante també juga amb les possibilitats que oferix està passió.

- Els zels alliberen energies de l'afectat que poden arribar a ser tremendament destructives. La força dels zels pot dirigir-se cap al control d'un dels membres sobre l'altre, fins arribar a angoixar:

¹²⁵ *Ibid.* (S19) 1873: 1006-1007, v.525-564.

¹²⁶ *Ibid.* (S19) 1873: 1043, v.814b-819b.

¹²⁷ *Les criaes.* (S35) 1878: 1689-1690, v.522-535.

ROSETA: La cançó de tots els dies; / ¿tu és que no t'has de llevar / eixes quimeres?
 VIÇANTETA: Roseta, / no me faces pedre el cap.
 ROSETA: ¡Pos mira, queestic io en grande! / Ni ningú me pot mirar, / ni em pot dir una paraula. / Confesa
 que és un treball / el que sigues tan selós. / Ja, per tu, m'han despatxat / de la botiga.¹²⁸

- I tal voluntat de controlar sovint xoca i genera baralles i conflictes.

TOFOLET: ¡Me dóna eixe home una febra!
 VIÇANTETA: Io t'explicaré la causa...
 TOFOLET: ¡Tot mentires!
 D.EUGENIO: ¡Vicentita! (Llamándola)
 TOFOLET: ¿No repares en quin[a] ànsia...? / Ara no vullc que el servixques, / ¿hu entens? Que el servixca
 l'atra.
 VIÇANTETA: És precis...
 TOFOLET: ¿Com? Si t'acostes, / no et mire més en la cara.
 JOSEP: Pero, xica, ¿tu estàs sorda?
 VIÇANTETA: Vaig: no prevaliques.
 TOFOLET: ¡Falsa! / Adiós, pues. (Levantándose)
 VIÇANTETA: Hasta que tornes.
 TOFOLET: Primer, que em trenque una cama.
 AA: Vase por el foro, entrando nuevamente cuando lo marquen los versos.
 VIÇANTETA: Estes anaes sol fer-les / set voltes a la setmana. / D'ací a un quart torna més manso / que un
 borrego.¹²⁹

- Quan no es dirigixen contra la parella, també poden arribar a consumir a la persona, com ocorre en qualsevol altra passió.

MICALET: Mire, io sé que la febra / dels cels m'ha de consumir / mentres Ramona s'ausenta; / pero en tornar,
 ¡ni vosté / ni sa mare, ni s'agüela / nos separaran!¹³⁰

- I, com no, poden dur al suïcidi.

CARMELITO: Podrá ser fasinación, / pero cuando yo allegaba, / me paresió que usted hablaba / con alguien
 desde el balcón... [...] ¡Estoy febroso! / ¿Aún se ríe?
 CORINA: Del achaque.
 CARMELITO: Faltaban a mis desvelos / las borrascas de los selos.
 CORINA: No sea usted badulaque, / pues bien merece tal nombre.
 CARMELITO: ¡Ah, Corina! En un abismo / me suisido yo mismo / como usted ame a otro hombre.
 CORINA: Tal extremo me horroriza.
 CARMELITO: ¿Pero es mi enojo fundado?
 CORINA: Por Dios, no sea obcecado.
 CARMELITO: Su calma me tranquiliza.
 CORINA: ¡Gracias al cielo! [Apart] ¡Está loco!¹³¹

- Cas especial és el del matrimoni format per un home major i una dona jove, sobretot quan esta és guapa.

JUANITO: ¿En qué funda sus escrúpulos?
 PACA: Como ya está medio enválido, / tiene unos selos ridículos / que no le dejan vivir.¹³²

VEREMUNDO: Recelós.

¹²⁸ *La sastresseta*. (S03) 1867: 261, v.1-11.

¹²⁹ *En una orxateria valenciana*. (S08) 1869: 555, v.43-58.

¹³⁰ *El tio Caviil.la*. (S19) 1873: 1013-1014, v.726-731.

¹³¹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1395, v.217-237b.

¹³² *Corruixetes*. (S37) 1880: 1765, v.554-557.

MATILDO: ¿Qué vol vosté...? / Marit en lo cabell blanc, / i jove i guapa muller, / per curt de vista que siga, / tot hu sol vore de aument.¹³³

3.4. Dolences i malalties

3.4.1. Processos generals

A més de les malalties específiques, trobem algunes que afecten l'organisme de forma difusa, com ara un malestar indefinit.

RAMON: A no ser perquè has passat / el estiu tan malva-rosa / i creus que te provarà / la mudança d'aigües...
JOAQUINA: Veges / donya Rosa, tots els anys / com torna: com una vaca.¹³⁴

TADEA: ¿Qué et fa mal?
ROQUET: Tot.
TADEA: Deu ser / comprensió d'aire.¹³⁵

PULIDO: [...] como a ésta / cualquier cosa le hace daño, / pues padese del... redaña, / y hoy está un poco indispueta, / la oí quejar y, aturrido, / temiendo una trapisonda...
MANUELA: Los ñervos...
RUFA: Algún vahído...
PULIDO: Es que hoy la llevé a la fonda...¹³⁶

3.4.2. Malalties per identificar

Hi ha dos alteracions que no hem pogut documentar:

- Angina escuriàcia. Pot tractar-se de la deformació d'*esquinància*, nom d'una tumoració de les amígdales i equivalent a angina (DCVB, DTCM).

VALENTÍ: [...] a sa germana / la posí bona este hivern / d'una angina escuriàcia...¹³⁷

- Fums: probable referència als "fums de ventre" o ventositats, emparentat sense dubte amb els "fumerals" de la malaltia del vapor

CARMELETA: ¿Estava mal? [...] ¿De la migranya o els fums?¹³⁸

3.4.3. Trastorns de l'alimentació

3.4.3.1. Desmenjament

Probablement el desmenjament, junt al desmillorament, siga el símptoma que apareix amb més freqüència.

¹³³ *Ibid.* (S37) 1880: 1773, v.825-829.

¹³⁴ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 994-995, v.112-117.

¹³⁵ *Tadea la cossetera.* (S45) 1895: 2073, v.257-258.

¹³⁶ *Bufar en caldo gelat..* (S07) 1869: 519, v.352.

¹³⁷ *La falla de Sen[t] Jusep.* (S10) 1870: 645, v.458.

¹³⁸ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 769, v.404.

- En ocasions pot ser una recialla després d'una malaltia debilitant

QUICO: Amigo, nos ha perdut / estar io mal tant de temps.

D.JAUME: ¿Pero ia està bo del tot?

QUICO: Home, ia vaig fent pinets... / ¡Si no fóra perquè m'ha / quedat un desmenjament! / Allò de que no tinc ganes.¹³⁹

- Però les causes més freqüents són les psicològiques. En este fragment se li dona diverses interpretacions: per calfar-se el cap, per voler casar-se, pels estudis... i la verdadera, per estar enamorat.

CHESINTO: Xe, ¿ta mare diu que tu / no tens gust de vindre al Grau / esta espraeta?

CARMELITO: No sé / a quin sant...

CHESINTO: ¿Com a quin sant? / Al teu, per a celebrar-ho.

CARMELITO: ¿I què ham de fer?

CHESINTO: Berenar.

CARMELITO: Tant me s'hi'n dona... Corina, / niña, mesquina. [tractant de fer versos]

CHESINTO: És estrany; / ¡pues vaja un desmenjament! / D'alguns dies a esta part / el trobe molt pensatiu.

BALTASARA: Se calfa un poquet el cap, / pues, com llig tantes novel·les, / i en estar compositant...

CHESINTO: Res té això que vore; si ell / menjava com un cavall, / ¡i ara veig que en quatre dies / la boca se li ha tancat!

BALTASARA: La meua penetració / bé alcança...

CHESINTO: ¡Calla, ia caic! / Impacient, no veu el hora / de casar-se...

BALTASARA: Justet.¹⁴⁰

PRISCA: ¿Y aún sigue / tan grueso...?

BALTASARA: Como una oblea / se ha quedado.

CHESINTO: Los estudios...

PRISCA: ¿Estudia?

BALTASARA: Para poeta, sí señora.¹⁴¹

- L'associació del desmenjament a l'amor és la més freqüent en els textos.

SIMONET: ¿Serà que [Mergalita] el meu flac entén, / i la fa grossa el mirar / com me vaig quedant de sec? / Aixina em fila el selebro / mentres io file cordell, / filant-me l'amor el cos / a l'estil de fil cruet; / d'hasta que vindré a paréixer, / com ia m'han dit dos o tres, / de la família de Prim, / o de la tribu de Sem.¹⁴²

3.4.3.2. Menjar substàncies no comestibles

Quiqueta està passant un procés de desmenjament, desmillorament i tristor —en l'actualitat usaríem el terme “depressió reactiva” per a referir-nos als símptomes de la xica— perquè sos pares, i en especial la seua madrastra Carmela, no veuen amb bons ulls que festege amb Pauet. Abans de saber l'autèntica raó de del disgust de Quiqueta el Tio Pepe suggerix que pot ser perquè estiga menjant terra o carbó. “*Un mal vici*” li diu ell a la pica, perversió del gust i de la gana que consistix a menjar substàncies no comestibles.

PEPE: ¿Que tu no dius res, Quiqueta?

QUIQUETA: ¿Io qué ha de dir?

PEPE: ¿Està mala?

CARMELA: ¡Qué me sé io! En quatre dies / s'ha quedat com una canya. / De vore-la tan facida, / ¡Jesús!, me dona una ràbia...

¹³⁹ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1097, v.117-123.

¹⁴⁰ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1366, v.107-128.

¹⁴¹ *Ibid.* (S27) 1876: 1379, v.523-526.

¹⁴² *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1586, v.504-514.

QUIQUETA: Ditxosa vosté, que està / com un paltrot. Si estic flaca, / prou treball tinc io. [...] "Ojala" / Déu me se'n duguera prompte.
 PEPE: Dona, això no es diu ni en xansa.
 QUIQUETA: ¡Lo avorrida que io estic / d'este món...! (Vase por la izquierda.) [...]
 CARMELA: Als quinze anys, la molt... ¡Jesús! / ¡Diuen si una es desbarata! / A ser io mare, voria... / Pero, amigo, sóc madastra.
 PEPE: Se coneix que no està bona: / el caràcter de la cara / el té com un pa de cera.
 CARMELA: Hu ha pres molt fort. ¡Ai! Què llàstima...
 PEPE: No menje terra o carbó...
 CARMELA: ¡Calle, home!
 PEPE: ¿vosté s'estranya? / A voltes, algun mal vici...
 CARMELA: ¡Pero sí és que festejava / en lo fill de so Juano! / I com no vullc per ma casa / festejos, ni a Pelegrí / li venia molt de cara, / l'ham despatxat, i ella heu sent.¹⁴³

En efecte, este trastorn es pot observar en xiquets —habitualment de curta edat— quan estan deprimits afectivament. També pot donar-se en esquizofrènies i en casos de retard mental¹⁴⁴.

3.4.3.3. *Obesitat*

No és freqüent trobar-se amb personatges marcadament grossos, però en ocasions apareixen en situacions en què deuen fer algun esforç físic, com si l'autor volguera ressaltar les dificultats que els ocasiona la seua condició.

TIMOTEO: Parlar en vosté volia; / i, cavaller, en llicència, / que estic com una tonyina. [AA: Assentant-se] En muntar quatre escalons / ia no puc tragar saliva. / Vosté dissimule.
 GASPÀR: Sente's.
 TIMOTEO: Este volum me fatiga.
 GASPÀR: Sí que està de molt bon any.
 TIMOTEO: Ofendre al Sinyor seria / queixar-me de la su[b]stància / que m'alimenta.
 GASPÀR: Tot siga / per el amor de Déu.¹⁴⁵

3.4.4. Malalties infeccioses sistèmiques

Còlera

Vid. l'apartat 5.1.2. *Les epidèmies: el còlera*

3.4.4.1. *Pallola*

Com hem dit en parlar del contagi, la pallola és una malaltia exantemàtica causada per un *Morbil·livirus* que afecta sobre tot població infantil. Mauro reacciona davant la notícia que el seu nebodet l'acaba de passar demanant que els seus fills no se li ajunten per a evitar el contagi. No se'n dona més informació.

PACA: ¿I este xic tan arguella?
 MATÍAS: L'ha tengut mal de pallola. / Per lo mateix, poc a poc, / com demà es festa, io dic: / "pe'a que es desduixca el xic, / anem-se'n allà".

¹⁴³ *A la vora d'un sequiol*. (S12) 1871: 714-715, v.25-62.

¹⁴⁴ VALLEJO, J. *et al.* (1988): 359.

¹⁴⁵ *La sastresseta*. (S03) 1867: 275, v.521-532.

MANUEL: [Apart] Sen[t] Roc!

MAURO: ¿Enfermetat de la pell? / En los meus [xiquets] que no s'ajunte.¹⁴⁶

3.4.4.2. Peste blava.

La pesta és una malaltia summament contagiosa, d'elevada mortalitat, causada per *Yersinia pestis* i que presenta diverses formes clíniques. Antigament es parlava de pesta en qualsevol epidèmia, però la pesta pròpiament dita és una vella coneguda de la qual convé destacar la variabilitat de les seues manifestacions, l'exhalació de mal olor dels malalts i la seua transmissió a través de vectors (reservori en animals, especialment rates, i transmissió per les puces). La ignorància del mecanisme real de transmissió féu que durant molts segles les mesures preses per a evitar el contagi foren d'escassa eficàcia.

BLAI: [...] li entrà la peste [sic] blava / i la mort li tallà els passos.¹⁴⁷

Pesta blava pot ser una variant de *pesta negra*, forma clínica de la malaltia en què predominen les equimosis i petèquies, encara que no ho he pogut documentar. Cal recordar que col·loquialment en valencià estes lesions es diuen *blaiures* pel seu color blavenc —anàlogament als “morados” i “moraduras” del castellà—. Una altra possibilitat que crec menys probable és que faça al·lusió a la cianosi pròpia de les formes avançades de l'afectació pulmonar, d'elevadíssima mortalitat.

3.4.4.3. Pigota i verola

La pigota és una malaltia infectocontagiosa exantemàtica epidèmica, eradicada oficialment per l'OMS des de 1979, causada per *Poxvirus variolae*, de tractament exclusivament simptomàtic i que deixa els supervivents amb abundants lesions cicatricials en la pell —“clots”—. Una malaltia sobtada d'una veïna i els rumors d'una passa de pigota esglaiaren al ja normalment aprensiu Ramon per la possibilitat del contagi.

POLICARPA: ¡Jesús! Esa pobre viene / al campo or disfrutar, / y no hace más que llegar...

JOAQUINA: ¿Conque está enferma?

RAMON: ¿Y qué tiene?

POLICARPA: Mi chico pasó a informarse...

RAMON: ¿Pero es cosa de cuidado?

POLICARPA: Me han dicho que un constipado, / mas no debe una fiarse...

RAMON: ¿Algún síntoma se nota?

JOAQUINA: Tú en seguida te desvelas...

POLICARPA: Pudieran ser las viruelas.

RAMON: ¿Qué son viruelas?

TÍO JUAN: Pigota.

RAMON: ¿Pigota? ¿Cómo, a su edad?

POLICARPA: Sí señor.

TÍO JUAN: No es paparrucha. / Hogaño aquí ha habido mucha.

RAMON: ¡Hombre! [...]

¹⁴⁶ Barraca en lo Cabanyal. (S16) 1872: 896, v.629-635.

¹⁴⁷ L'herència del rei Bonet. (S38) 1880: 1792, v.204.

TÍO JUAN: Pero eso fue este verano.

RAMON: ¡Ay, qué quiere que le diga...! / Encà farem coll de figa / sobre ser açò tan sano!

POLICARPA: Mi chico ahora mismo llega / y el dirá...

RAMON: [Apart] Un atre trastorn! / Acabant d'eixir del forn / el tindrem, ¡i això s'apega!¹⁴⁸

La por de Ramon al contagi es dispara quan Nicolás torna de visitar donya Rosa, la malalta sospitosa de patir pigota. El fet de tindre les mans suades encara preocupa més el pobre Ramon, que no vol creure que la dona únicament ha passat un constipat.

NICOLÁS: Venga esa mano, / don Ramón...

RAMON: No hay por qué darlas. (Vacilando en dársela.)

NICOLÁS: Agradecido la estrecho.

RAMON: [Apart] ¡I les té suaes! [...]

JOAQUINA: Siéntese.

AA: Nicolás se sienta al lado de Ramón, y este se levanta al momento de la silla. [...]

NICOLÁS: ¿Y Ramona?

JOAQUINA: Fes-la eixir.

RAMON: Luego (Apart) No convé rosarla. / ¡Ací anem a tindre una / pigotà que ardim en flama!

POLICARPA: Ante todo: ¿doña Rosa?

NICOLÁS: Ya está buena y campechana. [...] Fue un constipado.

JOAQUINA: ¿Veus tu, que te acoquinabas?

RAMON: ¿Yo? [Apart] Per supost, no m'heu crec.¹⁴⁹

- En est altre fragment veem com els típics “clots” de la pell servixen per a identificar qui ha passat la malaltia.

BENITO: ¿Ha tengut la pigota? / Li veig clots...¹⁵⁰

3.4.4.4. Ràbia

Malaltia infecciosa causada per un *Lyssavirus* amb tropisme nerviós. Antigament es distingia entre la ràbia o hidrofòbia comunicada per la mossegada d'un animal o persona afecta —que passa en la saliva els *miasmes* verinosos— i la ràbia espontània en què no es dóna el contagi. Esta última podia tindre causes molt diverses si bé, evidentment, no comprovades: la fam, la set, els cucs, la ira, els aliments corromputs i la passió amorosa¹⁵¹.

Efectivament, trobem com la falta d'aigua pot causar que rabie la gossa.

MOZO: Me ha hecho subir / porque se olvidó la perra.

RAMON: ¿Y ha de venir con nosotros / el animal? [...] Pot rabiar per falta d'aigua.¹⁵²

També tenim com a mostra de ràbia espontània la que li agarra a Viçantet en rebre un fort disgust. No obstant, cal destacar la recreació dels símptomes orgànics i l'al·lusió a que pot contagiar si mossega. Curiosa la demanda de que li donen salxitxa enverinada, remei habitual llavors per a desfer-se dels animals rabiosos i abandonats.

¹⁴⁸ *El tío Cavil.la.* (S19) 1873: 1031, v.494b-517b.

¹⁴⁹ *Ibid.* (S19) 1873: 1034, v.571b-585b.

¹⁵⁰ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1718, v.291.

¹⁵¹ DMC, vol 7, p.389.

¹⁵² *El tío Cavil.la.* (S19) 1873: 1012, v.677-681.

VIÇANTET: ¿Vosté en ma casa? ¿En ma casa?

CHESINTA: ¡Ni pensar-ho! Ni ma filla / tampoc. Ella se'n ve en mi.

VIÇANTET: ¡Cento! ¡Maria Santíssima! / ¿Què és lo que tens? ¿Què t'agarra? / Crec que me se'n va la vista. / Tinc com un tostó la boca, / no puc tragar la saliva. / ¡Ham! (Dando un mordisco) Prompte, avise a un sereno / pe'a que me done salxitxa, / que estic rabiós.

CHESINTA: ¡Conde[m]nat!

VIÇANTET: ¡La primera sogra que em vinga / per davant, la despedace!

CHESINTA: ¡Fierasco! ¡Com esgarrafa / les dents!

VIÇANTET: Io vullc mossegar.¹⁵³

- La preocupació per una malaltia mortal que no pogué previndre's fins a l'aparició de la vacuna de Pasteur era evident i justificava la proliferació de remeis de dubtosa eficàcia:

BALTASAR: Ací diu: "No más verrugas, / polvos de la Gran Batavia, / pastillas contra la rabia, / destrucción de las orugas..."¹⁵⁴

3.4.4.5. Síndrome pseudogripal (simulació)

En *Les xiques de l'entresuelo* un síndrome febril a mitan camí entre el refredat comú i la grip servixen a les germanes per a retirar-se i desfer-se d'uns pretendents no desitjats. Una *bufada d'aire* justificaria l'aparició de la malaltia.

ROMANA: Nos hace mal la cabeza.

D.MACARIO: Sí, se queixaven del cap.

[...]

ROMANA: No estoy para romansadas, / Manolo; me hallo algo enferma, / y además, tú eres muy brófego. / Papá, acostarme quisiera; / me han entrado por la espalda / grandes arisones.

D.MACARIO: Te entran... / Gita't; això és co[n]stipat.

PURA: Io també em gite; tinc febra.

LLEPOLIA: ¡Caram!

D.MACARIO: ¿No els dic que estan males?

LLEPOLIA: ¿Vol una malaeneta?

[...]

D.MACARIO: També a mi em salten els polsos.

MANOLO: ¿También? ¡Vaya una epidemia!

D.MACARIO: Alguna bufada d'aire / que mos pegó en l'Alameda.

LLEPOLIA: Pues aliviarse.¹⁵⁵

3.4.4.6. Terciana

Terçana o terciana és el nom de la febra recurrent cada tres dies pròpia de les infeccions de malària o paludisme. Esta malaltia infecciosa està produïda per protists del gènere *Plasmodium*, transmesos a l'home per mosquits del gènere *Anopheles*. Es manifesta pels accessos característics (borró-febra-suor), esplenomegàlia i anèmia. Els accessos corresponen a l'alliberament del protozou en sang. Era freqüent en les nostres terres abans del sanejament de les zones humides i pantanoses.

¹⁵³ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1268, v.664b-678b.

¹⁵⁴ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 412, v.990-993.

¹⁵⁵ *Les xiques de l'entresuelo*. (S29) 1877: 1480-1481, v.538-575.

JOAN: Com si tinguera terciana / me tremole ara mateix.¹⁵⁶

VALENTÍ: ¡Ni tan siquiera saluda / quan per esta porta passa, / después que en les meues píndores, / li vaig tallar la terciana.¹⁵⁷

ROSENDO: Después, / io patia una terciana; / i si no és per los cuidaos / de Rosa, estire la pata.¹⁵⁸

3.4.5. Alteracions bucodentals:

En l'obra *Als lladres!* Diego l'escolà passa quasi tota l'acció queixant-se de la boca.

CALIXTO: So Diego, vosté dirà: / "este home no té cervell; estic mal i em trauc de casa".

DIEGO: ¡Beneit, quin pensament! En mi, el dolor de quixal / és ia crònic.

CALIXTO: Pero veig / que té ratos prou tranquilos.

DIEGO: Segons; quan m'entra de ferm... / Hi ha nits que de clar en clar / les passe rabiant.

CALIXTO: ¡Muy bien! ¡Magnífico!

DIEGO: ¿Li diu magnífic / al meu dolor?

CALIXTO: Io m'entenc.

DIEGO: Pues, amic, ¡si io poguera / endorsar-li'l...!

CALIXTO: ¡Cert! Anem / al cas; jo tinc...

DIEGO: ¿Medecina?

CALIXTO: No sinyor; pressentiments / de que me volen robar / i deixar-me en lo carrer.¹⁵⁹

En este diàleg s'atribuïx a les variacions atmosfèriques la reaparició del dolor. A més dels remeis casolans per a calmar-lo, Diego troba en la distracció que li suposa vore una xica guapa un analgèsic millor que qualsevol medicament.

DIEGO: ¡Ai! Me va entrant somordet / el dolor [de quixal].

AA: Quejándose.

CALIXTO: Les variacions / de l'atmòsfera, i el temps...

DIEGO: I una xica que em trastorna / cada volta que la veig.

CALIXTO: ¿Una xica? ¿Ésas tenemos?

[...]

DIEGO: ¡Ai! Me pega unes batudes... / ¡Ai!

AA: Quejándose más fuerte

CALIXTO: [Apart] ¡Cuidado, que ni un vedell! [...] So Diego, / si es posara un empastret...

DIEGO: ¡Ai! Home, vaja un pimpollo...

AA: Reparando en Mariana [que acaba d'entrar]

CALIXTO: Glopege en vinagre i en...

DIEGO: ¡Patixc molt! ¿Eixa xiqueta / servix ací? [...] Home, quins ulls tan guilpos!

CALIXTO: ¿Se li adorm?

AA: Señalando a la boca?

DIEGO: Un poc. ¿Com és / la seua gràcia?

MARIANA: Mariana, / per a servir-lo a vosté.

DIEGO: [...] ¡Ai! Io en vore a una chiquilla / aixina, del seu pamet, / me'n vaig com se'n va una calça, / per punts.

[...; Mariana se'n va]

DIEGO: ¡Adiós sinamomo, estrella / matutinatorum!

CALIXTO: ¡Pareix / que té vosté uns arrebatos...!

DIEGO: Són fills del quixal. [...] Quan ell s'adorm, io em desperte / tan parlaor i content...¹⁶⁰

¹⁵⁶ *La casa de Meca...* (S02) 1867: 241, v.648-649.

¹⁵⁷ *La falla de Sen[t] Jusep.* (S10) 1870: 644, v.419-422.

¹⁵⁸ *Una sogra de castanyola.* (S24) 1875: 1273, v.842b-845b.

¹⁵⁹ *Als lladres!* (S23) 1874: 1187, v.345-359.

¹⁶⁰ *Ibid.* (S23) 1874: 1188-90, v.383-455.

- Els remeis que es recomanen per al mal de queixals poden ser conservadors, per al dolor i la inflamació:

VEREMUNDO: És que tota la setmana / està rabiant de la boca, / i hui li apreta.

QUINTÍN: ¡I s'heu calla! / Io li portaré plantatge / i cua de cavall. Ara / comprenc el seu mal humor...¹⁶¹

O bé definitiu: extraure la peça afecta:

DIEGO: ¡Ai!

CALIXTO: Ia ve el de la simfonia / del quixal; [...] ¿Atra volta li retenta?

DIEGO: ¡Calle, home, si la geniva / me s'ha posat lo mateix / que un botifarró!

CALIXTO: El dentiste / d'ahí en front pot arrancar-li, / o baix en la barberia...

DIEGO: No vullc que m'arranquen res. [...]

CALIXTO: Vosté deu cuidar-se

DIEGO: Riga's del quixal. Justetament / quan vinc ací, me s'alívia. [per Mariana, la xica]¹⁶²

FEDERICO: Esta gentecilla ingrata / no conoce con quien trata, / ¡y me toma por cualquiera!

QUIQUET: ¿No el conec i d'esta barra / casi son pare me priva? / ¡Xança, encara la geniva / tinc com una botifarra!¹⁶³

3.4.6. Alteracions digestives

3.4.6.1. Còlic

Dolor agut, fluctuant, produït per contraccions violentes de les fibres musculars llises d'un orgue buit. Generalment es referixen als dels intestins, sovint relacionats amb les indigestions.

MATILDO: Paca es en extremo llépola.

PACA: ¿Llépola...?

MATILDO: A más no poder. / Por eso padece cólicos, / y no sé el baile, en un fárrago / de ñéspolas o de dátiles, / que influjo debe tener.¹⁶⁴

3.4.6.2. Indigestions i enfits

La indigestió —popularment enfit o empax— és un trastorn transitori produït per la digestió deficient d'algun menjar.

CÓRDULO: ¿Te'n recordes d'aquell dolç / de tomata?

VIÇANTET: No el nomene, / que encara tinc retorçons.

CÓRDULO: [Apart] A este xic l'han enfitat.¹⁶⁵

- Es considera que els dolços i llepolies en excés provoquen fàcilment esta alteració. Per això en esta escena veem que al xiquet li donaren magnèsia —digestiu d'acció catàrtica suau— per precaució.

ROSA: Es que él se piensa / que todo le ha de haser daño. / Ayer [...] le compré un chavo de quíncoles, / tramussos, i una boleta / de castanyola. ¡Quesús! / ¡no sé si le han dao magnesia! / Por eso está tan fasido; / lo crían de una manera...¹⁶⁶

¹⁶¹ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1754-1755, v.193-198.

¹⁶² *Als lladres!*. (S23) 1874: 1198, v.687-712.

¹⁶³ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 406-407, v.862-866.

¹⁶⁴ *Les criaes*. (S37) 1880: 1764, v.512-517.

¹⁶⁵ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1255-1256, v.236b-239b.

També Matildo es queixa dels abusos de la seua dona en el menjar:

MATILDO: Dàtils de rameta, sí, / i nyesples. [...] Sempre li agrà mastegar / indigestes llepolies, / i després les agonies / són pe'a mi, que l'oixc queixar.¹⁶⁷

- La relació entre l'excés en els menjars i les males digestions és tan òbvia que, anticipant-se a la fartada, Pau es prepara l'estómac amb magnèsia.

PAU: Pe'a preparar l'estómago / m'ha pres en un got dos dits / de magnèsia. [...] Com entre io en apetit, / voràs divertir-se.¹⁶⁸

- Per a previndre l'enfit, cal evitar l'aliment que sol indigestar-se:

PRISCA: [...] no le dé usté ni que vea / ninguna clase de fruta, / pues todas se le indigestan.¹⁶⁹

- Una volta produït, a més de remeis com la magnèsia, és convenient el dejú:

RAMON: ¡Eixos xics s'han atracat / de figues! En seguideta / gita-los sinse sopar.¹⁷⁰

- Manuel reacciona com es fa habitualment davant un mal de ventre: recomanant el dejú. Però no compta que el dolor és, en realitat, de fam:

MAURO: El meu Nàsio està enganxat / del ventre.

MANUEL: Bona notícia; / no li dones a sopar.

MAURO: Segurament és nerviós, / perquè ràbia com un gos / demanant el berenar.

MANUEL: ¡Pobret, quin dolor tan raro!

MAURO: Veges lo que li poseu / entre el pa, i l'aquietareu.

DOLORES: ¡No puc vore més descaro!¹⁷¹

3.4.6.3. Inflamació de ventre

Expressió no localitzada, sobretot per la indicació de la sagnia. Popularment en ocasions es parla d'inflamació de ventre quan el meteorisme és intens i hi ha distensió abdominal, dispèpsia i un altres símptomes poc definits.

VALENTÍ: En seguida tens que anar / a posar-li sangoneres / al so Blai, el pilotero; / té una inflamació en lo ventre...¹⁷²

3.4.6.4. Passacòlica

Passa còlica: malaltia infecciosa que es caracteritza per diarrea important (Encara que el DCVB la duga com a una sola paraula, en realitat es tracta de dos diferents, passa —

¹⁶⁶ *Una nit en la Glorieta*. (S09) 1870: 590, v.67-72.

¹⁶⁷ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1752, v.108.

¹⁶⁸ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2077, v.373-378.

¹⁶⁹ *Tres forasters de Madrid*. (S27) 1876: 1378, v.458.

¹⁷⁰ *El tio Cavil.la*. (S19) 1873: 1019, v.112b.

¹⁷¹ *Barraca en lo Cabanyal*. (S16) 1872: 894, v.564-573.

¹⁷² *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 643, v.398.

malaltia infecciosa epidèmica— i còlica —per la simptomatologia). El DMC l'identifica amb el còlera morbus, encara que és evident que no és este el cas del text.

QUIQUET: ¿hui anem de fonda?

SANDALIO: ¿Fonda? Primer dejunava; / la última volta que anàrem / jurí no xafar-ne un[a] atra: / m'agarrà una passacòlica...¹⁷³

3.4.6.5. Patir de la boca del ventre

Probablement piroso i dispèpsia

POLICARPA: [...] ¿qué tal?, ¿cómo prueba este terreno? / Esto es muy bueno y muy sano.

RAMON: Sin embargo, estoy fatal. / Quise probar una higa...

POLICARPA: ¡Aprensiones!

JOAQUINA: ¡Ya ve usted!

RAMON: Como yo padesco de... / la boca de la barriga.

JOAQUINA: Hombre, un pansón no hace mella; / pero hija, ¡qué apetesibles / son aquí los comestibles / y la carne de la ovella!

RAMON: Sí, mas todo va muy caro.¹⁷⁴

3.4.6.6. Pirosis

Sensació de cremor o agror epigàstric associada al pas a l'esòfag del contingut àcid de l'estómac.

RITA: "Suando tinta / he estado allí dies minutos, / y en el cuerpo la pastilla / tengo más agra que un ferro."¹⁷⁵

PULIDO: Ahora, una copita / para ir entrando en calor.

RUFA: ¡Jesús, si tengo un ardor...!

PULIDO: El "curasado" lo quita.¹⁷⁶

3.4.7. Alteracions i malalties neurològiques

3.4.7.1. Apoplexia

Síndrome neurològica d'aparició brusca, que comporta l'abolició de les funcions cerebrals i un cert grau de paràlisi muscular, però sense modificació essencial de la respiració ni la circulació. Sol deure's a una hemorràgia intracranial i en eixe sentit és raonable interpretar que d'una alteració emocional forta —que comporta un augment de la tensió arterial— puga resultar un atac apoplèctic.

RAFEL: Prega que el disgust no em coste / un atac d'apopleixia.¹⁷⁷

CALIXTO: I als quatre dies li agarra / un atac de plopeixia, / m'heu deixa tot i s'allarga / a l'atre barrio.¹⁷⁸

QUINTÍN: ¡En la il·lusió que me fea / de casar-me abans d'un mes! / Açò, un atac apoplèctic / me costarà.

MATILDO: A mi la pell.

¹⁷³ *Les criaes*. (S35) 1878: 1677, v.69-73.

¹⁷⁴ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 1029, v.411b-421b.

¹⁷⁵ *La casa de Meca*. (S02) 1867: 229, v.294.

¹⁷⁶ *Bufar en caldo gelat*. (S07) 1869: 529, v.627-630.

¹⁷⁷ *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 488, v.406.

¹⁷⁸ *Als lladres!* (S23) 1874: 1177, v.17-20

QUINTÍN: D'herba de les set sangries / m'hauré de beure un pitxer.¹⁷⁹

3.4.7.2. *Ball de Sant Vito*

Nom popular de la corea de Sydenham, quadre agut que sol afectar xiquets i adolescents, caracteritzat per moviments incoordinats, a vegades hemilaterals i que sol estar associada a la febre reumàtica.

RAMONET: M'importa un pito: / dona, si io estic que balle. / [Apart] Pero és el ball de sen[t] Vito!¹⁸⁰

3.4.7.3. *Migranya*

Cefalea hemilateral.

GAYETANO: [...] passen les hores bramant [...]

LLIBERATO: Mal me sap; / io que patixc de migranya...

GAYETANO: No, si els s'heu vaig a privar. / Un pobre del segon piso / també patix d'eixe achac, / i a lo millor
pega colps / en lo trespol, pe'a avisar / que no alboroten.¹⁸¹

3.4.8. *Alteracions oculars*

3.4.8.1. *Estar cegallós*

El malnom "Dormido" i les al·lusions constants a la seua falta de visió que és més suposada que real si atenem al desenrotllament de l'obra, fan pensar en una ptosis palpebral que simularia la caiguda de les parpelles pròpia de qui dormita.

AGOSTINO: ¿Has vist els cinquanta-quatre / que el Dormido mos ha fet?

AGOSTINO: Eixe cegallós... a l'últim / no es podrà juar en ell.¹⁸²

FILOMENA: ¡Oi! El Dormido. / Deixa'm cridar a la mare, / que este és atre temptaor.

DORMIDO: ¿Eres tu...?

JOANO: ¿No hu veus?

DORMIDO: Com casi / no guipe...¹⁸³

JOANO: Vullc. ¿Tu vols, Dormido?

DORMIDO: Vinga.

AGOSTINO: Canteu

GASPARET: Io cinquanta-una.

JOANO: Cinquanta-tres. ¡Mà que es pinta!

DORMIDO: M'hi veig poc... Cinquanta-quatre.

GASPARET: ¡Cristo!

JOANO: ¡Les desgarraria! [Les cartes]¹⁸⁴

DORMIDO: ¡Quin nyinyol ni quina guitza, / si no veig gota! Set duros / els ha [he] guanyat.¹⁸⁵

¹⁷⁹ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1770, v.726-731.

¹⁸⁰ *Ibid.* (S37) 1880: 1770, v.726-731.

¹⁸¹ *La Patti de Peixcadors*. (S40) 1884: 1865, v.74-83.

¹⁸² *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1431, v.193-196.

¹⁸³ *Ibid.* (S28) 1877: 1433, v.275-279.

¹⁸⁴ *Ibid.* (S28) 1877: 1445, v.643-648.

¹⁸⁵ *Ibid.* (S28) 1877: 1448, v.734-736

3.4.8.2. Mussol

Infecció d'una glàndula sebàcia palpebral

TONICO: A l'atra, estos dies / li ha eixit en lo llagimal / un mussol com una pansa, / i la il·lusió me llevà.¹⁸⁶

3.4.8.3. Xorrar l'ull

El llagimeig és un dels símptomes de la conjuntivitis.

RAMON: Pareix que me xorra este ull. (Restregándose los ojos.) ¿Tindrem alguna maganya? / El baf dels trulls io ha ouït dir / que és molt mal i sempre inflama...¹⁸⁷

3.4.9. Alteracions osteomusculars

El símptoma més freqüent és el dolor, que habitualment s'associa al reuma i a l'esquena.

3.4.9.1. Lumbàlgia

Les lumbàlgies que hi apareixen tenen dos causes fonamentals: el reuma, propi de les persones madures o majors del qual parlem més avant, i els traumatismes o sobreesforços.

PERE: Des de que aquell bac peguí / quan rodant com un cudol/ de cap caiguí en lo sequiol / i en lo tarquim me colguí, / des d'entonses tot m'ix mal. / P'a postres tinc un dolor / en la espina del torsal [sic] / — nom que li dóna el do[c]tor / al rosari de la esquena,— / el que, si me vullc curar, / nada menos que em conde[m]na / a que em prive de peixcar.¹⁸⁸

CLARA: [...] io, en alçar un cànter, / ia no sóc dona; m'apreta / en seguida en lo rosari / un dolor que m'andoblega.¹⁸⁹

MALAENA: ¡Si té més teclès ! / Ara es queixa dels renyons. / Se li ha clavats, segons diu, / en lo rosari un dolor / que ni tan siquiera el deixa / acatxar pe'a res el llom.¹⁹⁰

3.4.9.2. Minusvalidea

Cal destacar que, si bé Escalante presenta a la gent amb defectes físics com si tingueren menys oportunitats de reeixir en la vida, la veritat és que no els tracta gens malament en les seues obres. Duem ací l'exemple de Peret, l'ajudant de sastre d'*Un buen moso*, que està coixo

PERET: ¿Me despreciarà per ell / Pepa la del Grau?
 ANDREU: Xicaes / de les teues. ¡Vaja un home / per a ficar-se en noviatges! / ¡I coixo! Estos monyicots...
 PERET: Pues al que vaja en dos cames / i la pretenga... (Amenazando)
 ANDREU: Vés dins /a ton quefer, i no faces / riure.¹⁹¹

¹⁸⁶ *Tonico!* (S30) 1877: 1510, v.249-252.

¹⁸⁷ *El tio Cavil·la.* (S19) 1873: 1024, v.275b-278b.

¹⁸⁸ *La casa de Meca..* (S02) 1867: 226, v.187-198.

¹⁸⁹ *Les criaes.* (S35) 1878: 1694, v.691-694.

¹⁹⁰ *La Consoladora.* (S39) 1880: 1843, v.583.

¹⁹¹ *Un buen moso.* (S43) 1890: 1988, v.27-34.

3.4.9.3. Rampes

Per a esglaiar Roquet i evitar que es case amb una dona major, Tadea recorda alifacs propis de la vellea, com ara les rampes, contraccions involuntàries doloroses de la musculatura esquelètica.

TADEA: "Roque, frégame las camas, / que tengo una rampa atrás; [...]"¹⁹²

3.4.9.4. Reumatisme

Dels textos no podem deduir com s'entenia el reuma més enllà de la vinculació amb la humitat i els canvis d'oratge:

NICOLÁS: (Estornudando) ¡Achí! Maldito / relente; mañana el reuma...¹⁹³

TONICO: ¡Ai! / Agua tindrem; me ressent / d'un doloret en lo braç.¹⁹⁴

MAURO: ¿Sabeu que me dóna guerra / un doloret en la espatla? / Esta humitat és molt mala; / el llit no me'l féu en terra: / a la nit dorc en l'andana.¹⁹⁵

- Per a tractar el dolor la resposta és abrigar-se,

CASIANO: ¿Els calsonillos / de baieta, els apanyares? / ¡Tinc en lo copró estos dies / un dolor...!

MARCEL-LINA: Això és reumàtic. / No faça cas, io estic hui / que a penes puc adreçar-me.

CARMELETA: Hasta una pell de conill / li cusc per a resguardar-li / el pit.¹⁹⁶

O donar-se refregons amb algun liniment

TONICO: Figura't que io patixc , / aixina de quan en quan, / d'un reuma que me se clava / en lo copró. [...] Fa dos dies m'entrà / de banderilla, i la bruixa / de la patrona, creuràs / que al dir-li io: "donya Paula, / ¿voldira per caritat / pegar-me uns quants refregons / ací, junt a l'espínàs?" / Pues no agarra i me contesta: / "Refregues's sobre un juncar, / o l'assistent del teniente / que li passe en suavitat / l'estrójol per lo llom..."

PRIMO: ¡L'estrójol! ¿Això serà...?

TONICO: ¡Xe, allò de ferro que gasten / pe'a netejar els cavalls!¹⁹⁷

- El reuma pot aparéixer també com una malaltia limitant:

D.CONSTANTINO: Por no poder yo bailar / a causa del reuma, ha poco / troné de un modo formal / con mi novia. [...] Pero en su estremado afán / por el baile, era imposible / que yo le siguiese.

ROMUALDO: Clar; / padiesiendo de una cama, / es difísil.¹⁹⁸

3.4.10. Alteracions de la pell i les fàneres

3.4.10.1. Alfambrús

No hem pogut documentar esta malaltia.

BERTOMEU: ¿Te tinys els cabells?

TONICO: ¡Jesús...!

¹⁹² Tadea la cossetera. (S45) 1895: 2083, v.599.

¹⁹³ Una nit en la Glorieta. (S09) 1870: 593, v.170.

¹⁹⁴ Tónico. (S30) 1877: 1510, v.255.

¹⁹⁵ Barraca en lo Cabanyal. (S16) 1872: 879, v.134-137.

¹⁹⁶ La "senserrà" del mercat. (S13) 1871: 762, v.157-165

¹⁹⁷ Tónico! (S30) 1877: 1509, v.215-234.

¹⁹⁸ La Moma. (S22) 1874: 1141, v.85.

BERTOMEU: Te fan un viso rogenic.

TONICO: Això és... que tinguí alfambrús / i lo que em posaren fon / una untura verda i rotja... [Apart] ¡Quan io dic que ha fet Tifón / del meu cap una milotxa!¹⁹⁹

Efectivament, Tónico es tiny els cabells, però com el tint de la casa Tifón no li ha donat els resultats desitjats, dissimula fent passar com a remei terapèutic el desastre cosmètic.

3.4.10.2. Borradura [borraüra]

Erupció de grans molt xicotets, sovint causada per la suor.

MAURO: [...] se quedem. [...] Així pot pendre Batista / quatre banys: ¿tu no l'has vista / com ha eixit de borraüra? [...] Rascant-se la pobra xica / se fa a trossos.²⁰⁰

PACA: Salida, la que yo tengo / de borraüra; ¡y qué fabas / hasen aquí los mosquitos! / ¡Estoy más cosiente!²⁰¹

3.4.10.3. Desig

Angioma cutani, normalment pla, que popularment s'atribuïx a no haver complit un desig la mare durant la gestació.

CLARA: [...] tres germanes, / que la major és molt alta / i té una fresa en la galta...²⁰²

BENITO: Diga'm, ¿això de la barba / és llúpia?

RUFINA: Açò, una sorolla.

BENITO: ¿Com sorolla?

FERMÍN: No l'enganya: / és un desig que sa mare / tingué.

BENITO: Devia menjar-se-la; / no l'afavorix.²⁰³

3.4.10.4. Fava

Lesió elemental de la pell de tipus urticariforme. Popularment també servix per a denominar les lesions per picadures d'insectes.

PACA: Salida, la que yo tengo / de borraüra; ¡y qué fabas / hasen aquí los mosquitos! / ¡Estoy más cosiente!²⁰⁴

3.4.10.5. Floronco

Abscés superficial.

MANUEL: El calor me mata. / ¡Seis floroncos me han salido!

PACA: Eso es bueno; que te salgan.²⁰⁵

MAURO: En fi, que te divertixques / bona cosa, i "ojalá" / t'ixca un floronco que passes / catorze nits en un ai.²⁰⁶

¹⁹⁹ *Tónico!* (S30) 1877: 1512, v.348-354.

²⁰⁰ *Barraca en lo Cabanyal.* (S16) 1872: 879, v.141-148.

²⁰¹ *Ibid.* (S16) 1872: 888, v.407-410.

²⁰² *Les criaes.* (S35) 1878: 1689, v.505.

²⁰³ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1717, v.268-273.

²⁰⁴ *Ibid.* (S16) 1872: 888, v.407-410.

²⁰⁵ *Ibid.* (S16) 1872: 888, v.402-404.

²⁰⁶ *Ibid.* (S16) 1872: 900, v.743-746.

3.4.10.6. Foc de fetge

Efervescència crònica [excés de calor en la sang] de color roig violat, que sol aparèixer en les galtes, procedent del fetge (DGMG).

BENITO: En la galta, / això que té, ¿és foc de fetge?
FERMÍN: Això en estiu se li amaga / prenint banys.²⁰⁷

3.4.10.7. Pelar-se

Caiguda de les capes més superficials de la pell per una irritació al·lèrgica, actínica, etc.

CLARA: [...] tinc el cutis com la seda. [...] Així és que no puc tocar / el fregall ni la terreta. / ¿Escarar io un plat? ¡Senyó! / !Primer acaceu-me a pedra! / ¡Mai! ¡Me pelaria tota, / lo mateix que una culebra!²⁰⁸

3.4.10.8. Peladura [pelaiura]

Erosió superficial de la pell per un traumatisme.

RAMON: Ara / falta que, juant juant, / s'endenye la pelaiura.²⁰⁹

3.4.10.9. Ronya

Malaltia cutània contagiosa, comuna a l'home i a diferents animals, produïda per un àcar del gènere *Sarcoptes*. En castellà, "sarna".

MARIANO: Atenga, ¿què io tinc ronya / p'a fer alçar a la xica?²¹⁰

RAFEL: Tu, xito: el que tinga ronya / que se rasque.²¹¹

3.4.10.10. Tramús

Granet o tall que es fa en la comissura labial i que ací figura eixir a conseqüència d'un disgust. Probablement es tracte d'un herpes labial.

CASIANO: ¿Qué li importa a ell ni a ningú / que io me case o me penge, / o me dispare un trabuc?

MARCEL·LINA: Fes-li aigua en vi. [...]

CARMELETA: Sossegue's.

MARCEL·LINA: Li ix el tramús. (Señalando los labios.)²¹²

3.4.11. Alteracions respiratòries i ORL

3.4.11.1. Constipat

Abunden les mencions al constipat, si bé no solen estendre en detalls.

CASIANO: ¡Atxís...! ¡a m'ha co[n]stipat. (Estornudando.)

MARCEL·LINA: ¡Jesuset!

CASIANO: ¡Dios se lo pague!

²⁰⁷ *Els nòvies de ma cunyà*. (S36) 1880: 1717, v.280-284.

²⁰⁸ *Les criaes*. (S35) 1878: 1695, v.707-716.

²⁰⁹ *El tio Cavi.la*. (S19) 1873: 1020, v.131b.

²¹⁰ *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 487, v.373.

²¹¹ *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1113, v.617.

²¹² *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 768, v.358-362.

CARMELETA: ¡No me vol creure! Li ha dit / que es posara l'elàstic... [...] ¡Ia està tossint! ¡Mal viatge!
 CASIANO: Pero filla, si és destil·lo / que me cau.
 MARCEL·LINA: Li ixen les llàgrimes. / Prenga un polvo.²¹³

El "polvo" que Marcel·lina oferix a Casiano pot ser algun medicament, però també rapé, tabac en pols que s'aspira pel nas i que fa esternudar —i, per tant, neteja les vies respiratòries superiors— i al que Casiano pareix ser aficionat segons es desprén dels versos 553-554.

VIÇANTICO: Tu saps que de la serena, / de la humitat i les aigües / m'agarra una tos, que tusc / i pareix que un xitxo lladre.²¹⁴

MESPANTOFLES: ¡Oi! ¡Apsí...! [...]
 CUC: Bon co[n]stipat has pillat. / Mespantofles, sua i cuida't.²¹⁵

ANDREU: Lleva't els botitos.
 MATILDO: No, que me co[n]stiparía...²¹⁶

PAU: [...] has de saber que tinc / un co[n]stipat que me balda; / en lo llit devia estar, [...] ²¹⁷

PAU: ¡Pues vaja una destemplança (estornudando) / de cap! [...]
 ROQUET: Tio, llev'e's en seguida / eixa casaca. [...]
 PAU: ¡Xe, tu estàs loco! / En lo co[n]stipat que tinc... (Estornudando.)²¹⁸

3.4.11.2. *Dispnea*

Sensació de falta d'aire que en els exemples que segueixen ve després d'un esforç físic intens.

TIMOTEO: En muntar quatre escalons / ia no puc tragar saliva. [...] Este volum me fatiga.
 GASPAR: Sí que està de molt bon any.²¹⁹

REPARADA: Cada vez que esta escalera / la subo, me da fatiga. [...] asérqueme usté una siya, / que no puedo com mi arma!²²⁰

CLARA: ¡Jesús! ¡Vaja una escaleta! / ¡Alenar no puedo casi! / ¡Quina opresión...!²²¹

3.4.11.3. *Epistaxis*

Sagnat nasal causat per un augment de la tensió arterial en el context d'una gran excitació nerviosa.

RAFEL: I hasta ara / veja quin pago; ¡en la sang / que derramí en certa època!
 D.JAUME: ¿Ferit en algun combat?
 RAFEL: No; mes quan m'acalorava / solia eixir-me'n del nas.
 D.JAUME: ¡M'has mort, home! ¡Això és salut!²²²

²¹³ *Ibid.* (S13) 1871: 762, v.149-157.

²¹⁴ *Un torero d'estopa.* (S17) 1872: 922, v.249-252.

²¹⁵ *L'agüelo Cuc.* (S32) 1877: 1583, v.413-415.

²¹⁶ *Un buen moso.* (S43) 1890: 2010, v.771-772.

²¹⁷ *Tadea la cossetera.* (S45) 1895: 2070, v.181-183.

²¹⁸ *Ibid.* (S45) 1895: 2077, v.372-393.

²¹⁹ *La sastresseta.* (S03) 1867: 275, v.524-28.

²²⁰ *La Moma.* (S22) 1874: 1144, v.185.

²²¹ *Les criaes.* (S35) 1878: 1679, v.169-171.

3.4.11.4. Tos irritativa

TONICO: Li he fet el "pajarito", / xe, i ella m'ha contestat / fent-me l'ullet.

PRIMO: [...] [Apart] Vamos, deixa'm escombrar.

TONICO: Primo, ¿què te cau destil·lo / o tens la gola engrasà?

PRIMO: La xica que et feu l'ullet / m'ha pegat en lo vedat.²²³

3.4.11.5. Patir del pulmó

Per forçar la veu en el teatre.

TOMASA: Verle a usted un drama fuerte...

GRASIANO: [Apart] I morir-se u de repent.

GUILLERMO: Ese género me ha dado / alguna reputación.

TOMASA: Ia hu crec, pero es muy pesado.

GUILLERMO: Padece mucho el pulmón.²²⁴

3.4.12. Follia

A partir dels testimonis que hem pogut recollir la visió popular de la follia presenta dos aspectes complementaris que la definixen:

- La follia s'associa a episodis d'agitació, en ocasions violenta, incoherent i sense capacitat de fixar l'atenció, a conseqüència dels quals és necessari nugar i immobilitzar els folls:

CALIXTO: Pero, ¿qué li passa? / ¡Ve corrent com una loca! [...]

MARIANA: ¡Sinyor, qué notícia / li porte tan gran! / ¡Segur que en saber-la / vosté ballarà! [...] ¡Li ha eixit el loto!²²⁵

FEDERICO: Antonia, mal que te cuadre / vendrás conmigo al altar.

TONETA: Per loco el van a lligar.²²⁶

VIÇANTETA: ¡Ja, ja, ja, jai, quin sofoco! / ¡Agarreu-lo, que està loco!²²⁷

- L'altra característica és la pèrdua del juí, entés com a discurs mental coherent:

SO TADEA: Vés-te'n de davant de mi, / que em faràs pedre el juí.²²⁸

PAU: ¡Escolta xico...! / ¿Haurà perdut el juí?²²⁹

MARCELINA: Sin duda / no tiene el juicio cabal.²³⁰

²²² *L'escaleta del dimoni*. (S21) 1874: 1104, v.315-321.

²²³ *Tonico!* (S30) 1877: 1508, v.171-178.

²²⁴ *El trovador en un porxe*. (S11) 1870: 681, v.256-261.

²²⁵ *Als lladres!* (S23) 1874: 1178, v.63.

²²⁶ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 407, v.867-869.

²²⁷ *En una orxateria valenciana*. (S08) 1869: 563, v.292-294.

²²⁸ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 201, v.630.

²²⁹ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2077, v.403.

²³⁰ *Ibid.* (S45) 1895: 2080, v.506.

- Tenim ací un exemple de la indumentària dels dementes de l'Hospital, encara que no es descriu.

AA: La comitiva de la cencerrada apareciendo por el foro; abrirán la marcha de aquélla dos comparsas disfrazados con el traje característico que llevan los dementes del Hospital, llamado vulgarmente traje de loco, llevando dos pendones en los que se verán pintadas algunas caricaturas;²³¹

3.4.13 Alteracions i malalties humorals

Les alteracions pròpies de la medicina galènica s'han d'examinar a través dels ulls populars que les interpreten. No es pot esperar congruència ni exactitud en les al·lusions a les doctrines clàssiques i, de fet, són freqüents les barreges de conceptes que en puritat no estan relacionats. De tota manera, són reconeixibles a grans trets algunes alteracions típicament humorals.

3.4.13.1. Exaltació de la bilis

En el següent fragment Perico no para de provocar Benito el *boticari*, qui protesta dient que tanta broma li exalta la bilis. En efecte, la bilis groga o còlera es relacionava amb el temperament colèric, o siga, procliu a la ira. Té gràcia el remei paròdic que Perico li oferix.

PERICO: Salut / i pessetes pe'a gastar. [...]
 BENITO: ¡El tio / Perico! ¡Voto a sant Blai!
 PERICO: ¡Oi! ¡Adiós, basilicón! / ¿Com estem? Vinga eixa mà.
 BENITO: ¿Basilicón?... Señor mío / ¡a li tinc manifestat / que no me traga mals noms.
 PERICA: ¿Eixe nom és algun mal?
 BENITO: Fa temps que en les seues bromes / la bilis m'està exaltant.
 PERICO: ¿La bilis? ¿Sap vosté quina / medicina és molt provà?
 BENITO: ¡Té gràcia la cosa! Este home / a mi me voldrà ensenyar.
 PERICO: Sí senyor, i és més: el cure / en manco que canta un gall. / Prenga vosté óxido hídrico.
 BENITO: ¿Oxi... qué?
 PERICO: Aigua del pual. / Ompli el llibrell; si ne té, és millor una ferrà. / Aboca un cabàs de grava, / la remeneja, i al pap. / Pega dos voltes, se sacsa / com un cubilet, i al quart. / ¡Si li queda a vosté bilis / en lo cos, done io el cap!
 PEPETA: ¡Bona medicina!
 PERICO: El deixa com un espill.
 BENITO: ¡Animal!²³²

3.4.13.2. Hipocondria i aliacrà

Més extenses són les mencions a la hipocondria. Esta malaltia, segons el DMC, és una afecció crònica que sol estar acompanyada de palpitació de cor, eructes, borborigmes, espasmes més o manco intensos en el ventre, ansietats, una porció de sensacions difícils de definir i uns altres símptomes lleugers que muden sense causa evident. S'acompanya de por desproporcionada del malalt a perdre la vida i per a algun autor formava part de les

²³¹ La "senserrà" del mercat. (S13) 1871: 779, v.AA.

²³² Endequina, endequinalla. (S25) 1876: 1295, v.213-238.

vesànies —demències—. Com a part del tractament es recomanava la diversió i entreteniment a l'aire lliure acompanyat d'exercici moderat que ajudara el malalt a oblidar-se, encara que fóra momentàniament, de les seues aprensions²³³

Probablement el millor exemple d'esta malaltia tal i com l'hem definit el trobem en *El tio Cavil·la*, que ja ha segut comentat a l'apartat 3.3.6. *Aprensió i obsessions*. No obstant, cal destacar que moltes de les mencions que es fan a la “pocondria” i a l'aliacrà sembla que en realitat parlen de “malenconia”, terme que no es documenta en les obres. Per altra banda, sí que trobem referències a la *melengia* (melangia) —una variant de malenconia— amb significació popular i galènica coincident

- Respecte a l'equivalència entre “pocondria” i aliacrà, —i el seu component de tristor— tenim:

BERTOMEU: ¿Está usted mala?

LESMES: La embarga / una profunda tristeza.

TECLA: Nunca cesan mis suspiros / ni mis lágrimas se secan.

LESMES: ¿Ya lloras? ¿Siempre lo mismo!

BERTOMEU: Eso es pocondría, ¿sabe?, / aliacrán, y debiera / marcharse a Benissanó.

[..., la situació es produïx gràcies a:]

TECLA: A un ingrato amante. [...] Sólo de oír pronunciar / su nombre, me pongo trémula / y lloro.²³⁴

Insistent en l'associació entre soledat/tristor i “copondria” trobem:

CARMELA: Io la major part dels dies / i les nits les passe en casa / a soletes com un junc. [...] A l'últim io cauré mala; / s'apoderarà de mi / la copondria.²³⁵

I en el mateix sentit però amb l'aliacrà,

RUFINA: ¿En l'estanquera ha renyit?

TELESFORA: Del tot. Si li ha dit plorant / que siempre soy su monona, / y que si no hemos pas, / del sentimiento le coge / otra vez el aliacrán.²³⁶

3.4.13.3. *Melangia*

Com hem dit, en el cas de la *melengia* (melangia) si que hi ha congruència entre la doctrina clàssica i la informació que ens dóna el text. Es tracta d'una afecció per predomini de la bilis negra —malenconia— que provoca tristesa vaga, ombrívola i persistent que en la medina hipocràtica servia per a descriure la depressió intensa.

MARIANO: ¿Vosté a la tía Carmela, / sa muller que en glòria estiga, / no la volgué? [...]

RAFEL: Fon un colp que si em descuide... / A no ser per la xiripa / de que me casí als vint dies / en Rosa, la melengia / m'acora.²³⁷

²³³ DMC, vol 7, p.369.

²³⁴ *Tónico!* (S30) 1877: 1504, v.23-37, 102-104.

²³⁵ *A la vora d'un sequiol.* (S12) 1871: 715-716, v.81-90.

²³⁶ *Els nòvios de ma cunyà.* (S36) 1880: 1723, v.461-466.

²³⁷ *El bou i la mula i l'àngel bovo.* (S06) 1871: 488, v.411-425.

DOLORES: ¡Ui, Jesús! ¿Es cert, entonses, / lo que em digué ma germana? [...] Són corasonaes; la meua / melengia hu anunciava. [...] M'hauré de sagnar... Precís. [...] Estic molt amarga... / molt.²³⁸

3.4.13.4. El vapor o histerisme

El vapor —usat sovint en plural— és sinònim d'histerisme i s'explicava antigament com els accessos provocats per la pujada de certs bafs de la matriu al cap i que podien quedar retinguts en els hipocondris. Clàssicament se li atribuïa un caràcter convulsiu espàstic que es podia seguir d'una fase de debilitat. En general presentava gran variabilitat de formes clíniques i d'interpretacions fisiopatològiques, segons escoles, i es pensava que era molt freqüent en les dones.

- Encara que moltes de les escenes comentades a propòsit dels disgusts (apartat 3.3.4.) ens recorden els excessos histèrics, és en *Corruixetes* on trobem una caracterització més precisa d'esta patologia. La conducta de Paca també es discutix en l'apartat 3.6. *Beneficis de la malaltia i simulacions*. En el següent fragment cal destacar que l'estudiant de medicina que la tracta interpreta la seua afecció com a malaltia hepàtica i li prescriu remeis propis de la hipocondria com l'hem definida en l'apartat 3.4.13.2.

JUANITO: Tan alarmadísimo / vino a buscarme su cónyuge, / que yo dije: allá voy rápido, / y aquí me tiene usted ya. / ¿Y qué es ello, algún estérico?

PACA: No sé...

JUANITO: ¿Algún empacho gástrico? / Vaya, sepamos los síntomas.

PACA: No sé yo cómo desir... / Hase unos días, unos... vértigos / que me suben del estómago / me ponen la vista tèrbola, / cual si me fuese a morir, / y esos ataques tan súbitos / me repiten desde el miércoles.

JUANITO: ¿Se siente usted melancólica, / abatida?

PACA: Sí, señor.

JUANITO: El pulso le encuentro débil. / [Apart] ¡Qué mano tan suavísima!

PACA: ¿Y la cara?

JUANITO: ¡Un poco pàlida, / pero divina...!

PACA: ¡Es favor!

JUANITO: Las señales inequívocas / son de una afección hepática / que pudiera hacerse crónica.

PACA: ¿Esa enfermedad es mortal? / Por Dios, Juanito, estoy trémula. / Deme pronto un específico.

JUANITO: Bastará el siguiente método / para combatir el mal. / No perdone usted, apática, / ningún alegre espectáculo; / nada: diversiones, músicas, / movimiento, distracción, / y pues la presente época / es la de bailes y máscaras, / pase usted hasta el crepúsculo / bailando en cualquier salón.

MATILDO: ¡Por vida de santa Mónica! / ¿Qué està ordenant eixe bàrbaro?

PACA: No cabe duda: tal régimen / me pone buena. ¿Has ouït? / Padesco de numismática, / i en compte de p[r]endre píldores / me curaré anant al Sírculo / i ballant tota la nit.

MATILDO: ¡Usted equivoca el pronóstico / de la enfermedad!

JUANITO: ¡Habrà estúpido!

MATILDO: Paca es en extremo llépola.

PACA: ¿Llépola...?

MATILDO: A más no poder. / Por eso padece cólicos, / y no sé el baile, en un fárrago / de ñéspolas o de dátiles, / que influjo debe tener.

JUANITO: No merece tan estólida / salida la menor réplica. / Nada: usted siga mi régimen.

PACA: Claro que lo seguiré, siendo yo tan coreográfica...²³⁹

²³⁸ *Un buen moso*. (S43) 1890: 2001, v.459-479.

²³⁹ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1763-1764, v.467-522.

- Finalment, davant una forta impressió emocional, Paca avisa que està a punt d'agarrar-li l'atac, seguit de l'escena pròpiament dita. Predomina la forma clínica d'espasme, per la qual cosa es reclamen medicaments antiespasmòdics.

PACA: ¡Dios mío, ultraja mi honor!
 JUANITO: ¡Herir a una esposa cándida / tan indignamente!
 PACA: ¡Pérfido!
 JUANITO: ¡Y en su estado!
 PACA: ¡Me da un síncope! / Me muero. (Cae en una silla.)
 MATILDO: ¡Paca!
 PACA: ¡Impostor!
 JUANITO: Era de esperar.
 PACA: Sosténgame: / mi vista se pone tènbola. (Desvaneciéndose.)
 MATILDO: ¡Ai! ¿Io qué ha dit? Ten más mónita. / ¡Ai! ¿Es cosa grave?
 JUANITO: Sí. / ¿No lo ve? ¡Está fría, rígida, / tetánica, cataléptica!
 MATILDO: Hombre, usted en toda esa califa / de noms em trastorna a mi.
 JUANITO: ¿Hay en casa éter sulfúrico?
 MATILDO: No, señor.
 JUANITO: Cualquier espíritu.
 MATILDO: ¿Sería igual crémor tártaro?
 JUANITO: ¡Bestia!
 MATILDO: No sé lo que em dic.
 JUANITO: Corriendo, un antiespasmódico / de la botica más próxima; / pero volando.
 MATILDO: Ni un àguila / m'alcança. ¡Açò és un castic!²⁴⁰

- En *Bufar ...* Dolores interpreta que les sensacions vasovagals que experimenta en vore un antic nòvio seu són “fumerales que me suben al selebro”.

DOLORES: [Apart] ¡Sielos, Vaoro! [Veu un antic nòvio]
 VAORO: [Apart] ¡Sen[t] Roc!
 ROBINSÓN: ¿Se siente usted mal...? ¡Parece! / ¡Dios mío! ¡Usted palidece!
 VAORO: [Apart] ¡Vamos, ia estic en lo joc!
 ROBINSÓN: ¡Lola, mi bien!
 VAORO: [Apart] ¡Quin requiebro!
 ROBINSÓN: ¡Sufre usted angustias mortales!
 DOLORES: ¡No tema; son fumerales / que me suben al selebro!
 ROBINSÓN: ¿Llamaré...?
 DOLORES: No llame usted, / ya pasó; esta enfermedad / la he sacao de mi mamá.
 VAORO: [Apart] Pos mira, gran cosa has tret.
 ROBINSÓN: ¡Respiro! ¡Temí un desastre!²⁴¹

- Dels exemples que seguixen podem considerar la freqüència i naturalitat amb què les dones de l'època assumien els vapors.

TONETA: Tia, veja la comare...
 MARIA: ¿Què vol?
 TONETA: Del vapor se queixa / i diu que mitja pastilla / se p[r]endria begudeta.
 MARIA: Xica, si hui s'ha begut / casi una xocolatera.²⁴²

TITA: ¡Aguardiente! ¿Está usted en sí? / Ni olerlo puedo siquiera, / me irrita de una manera...
 BIENVENIDA: Lo mismo me pasa a mí; / y las que estean tocadas / del vapor, si les preguntas... / Yo enseguida, buf, ¡me muntan / al rostro unas flameradas!²⁴³

²⁴⁰ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1765-1766, v.560-581.

²⁴¹ *Bufar en caldo gelat..* (S07) 1869: 522, v.419-431.

²⁴² *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 385, v.183-189.

²⁴³ *La processó per ma casa.* (S05) 1868: 453, v.642-649.

CHESENTA: A penes io me queixava / una miqueta del cap, / tot era dir-me: "àngel mío, / ¿quieres que envíe por la / begudita del vapor?"²⁴⁴

CALAMANDA: Andrés, vengo / porque me han dicho que Petra, / su esposa de usted, está en cama.

ANDREU: No es nada: la tarantela / del vapor.²⁴⁵

3.4.14. Malnoms i defectes físics

Es repleguen els malnoms que fan referència a defectes de les persones. Heus ací els més significatius.

Agüelo Picores

Les picors es referixen al desfici que provoca el desig sexual insatisfet.

CASIANO: Per sa culpa, els llanterners, / que són capaç de burlar-se... / m'han tret l'"Aguelo picores". [...]

CARMELETA: ¿Estava mal? [...]

CASIANO: D'eixes picors tan contínues / i eixos agobios.²⁴⁶

La Bixca

TADEA: Dos hores / ha estat en casa la Bixca / parlant en ell.²⁴⁷

Coixinera

Coixinera és un derivat al·lusiú de coixo.

LLEPOLIA: Tú eres novia de mi amigo / Coixinera.²⁴⁸

Maganya

Maganya, malnom del dolçainer que probablement fa referència a que sol dur els ulls plens de maganyes (lleganyes).

PEPE: Pues ara, / en una llesca i mig got / d'aiguarent, voràs Maganya / com li pren l'embocadura / i toca hasta la "Traviata".²⁴⁹

Meneos

COQUERA: Ia ve el coixo per ahí / fent el bando de la quinta.

LEPE: Vorem l'aguacil Meneos / si de l'assumpt s'ha enterat. [...]

AA: Dichos y Meneos por la derecha del foro, seguido de una multitud de chiquillos que le rodean, imitando burlescamente sus movimientos. Este personaje cojea un poco, y cuando pregona el bando suele acompañar las palabras moviendo la cabeza y el cuerpo a uno y otro lado.²⁵⁰

Talala

En l'obra *Lepe i Talala*, Talala rep este malnom per ser un talala, és dir, curt d'enteniment.

²⁴⁴ *Una sogra de castanyola*. (S24) 1875: 1226, v.107-111.

²⁴⁵ *Un buen moso*. (S43) 1890: 1992, v.177-181.

²⁴⁶ *La "senserrà" del mercat*. (S13) 1871: 764, 769, v.233-235, 403-406.

²⁴⁷ *La casa de Meca*. (S02) 1867: 228, v.244.

²⁴⁸ *Les xiques de l'entresuelo*. (S29) 1877: 1486, v.728.

²⁴⁹ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 644, v.430-434.

²⁵⁰ *Lepe i Talala*. (S42) 1895: 1957, v.257-AA.

El Tio Cavil·la

RAMONA: [...] l'atre [...] en lo cap / ple d'enrònies...

MICALET: Per això / mon pare l'ha batejat, / i li diu el tio Cavil·la.²⁵¹

La Torta, el Tort

RITA: ¡Ai, com estarà la Torta!

TADEA: Es podran llogar caïretes / per a ouïr-la.²⁵²

MILOTXA: Pues si no li pare al Tort / un quite, em fa l'otomia.²⁵³

AA: Malagana y Clavel, sentados a la primera mesa de la izquierda. El Tort en la de enfrente [...]²⁵⁴

La Xata

TORT: [Apart] Quan més la mire a esta xica, / m'agrà molt més que la Xata [...]²⁵⁵

JOANO: ¿Qui és la Xata?

PEPA: Una niñera / més lletja que els meus pecats. [...] ¡Per no vore-li aquell nas / de cacauet, i aquell morro / que pot servir d'entaulat!²⁵⁶

²⁵¹ *El tio Cavil·la*. (S19) 1873: 993, v.58-61.

²⁵² *La casa de Meca*. (S02) 1867: 245, v.785.

²⁵³ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1920, v.425.

²⁵⁴ *El rei de les crialles*. (S15) 1872: 837, v.AA.

²⁵⁵ *Ibid.* (S15) 1872: 838, v.20.

²⁵⁶ *Ibid.* (S15) 1872: 851, v.448.

3.5. Agressions i traumatismes

Trobem diverses situacions en què es comenten traumatismes ocorreguts fora de l'escena, normalment de poca importància. En un diàleg de pinxos es parla d'una ferida abdominal important que es transcriu en l'apartat dedicat al tractament quirúrgic.

- Dins de les caigudes troben alguna espectacular. Com ara esta de Pere que pegà un bac en una séquia i del que li ha quedat una lumbàlgia residual

PERE: Des de que aquell bac peguí / quan rodant com un cudol/ de cap caiguí en lo sequiol / i en lo tarquim me colguí, / des d'entonses tot m'ix mal. / P'a postres tinc un dolor / en la espina del torsal [sic] / — nom que li dóna el do[c]tor / al rosari de la esquena,— / el que, si me vullc curar, / nada menos que em conde[m]na / a que em prive de peixcar.²⁵⁷

- Un entropessó fa que un xiquet torne a escena amb el nas ben inflammat. Se li recomanen diverses receptes casolanes —i medicina de gos— per a baixar-li la unflor.

AA: Rosa por la izquierda, llevando al niño de la mano. Éste tendrá en la nariz la señal de haber recibido un golpe.

ROSA: No li vol baixar la unflor, / per més que m'ha entretengut; / ell de sí ia és prou nassut. [...]

ENGRÀCIA: ¡Pero esta criatureta / té el nas com una carxofa! [...] ¡Encara dius que no és res / i casi li penja el nas!

RUFINO: Posant-li vinagre i sal...

BERNAT: Just, medecina de gos.

ROSA: No li farà molt de mal / quan no es queixa.

BERNAT: Això en sagí li hu curaban...

RAMON: Eso, con un empastrico...

NICOLÁS: Entre todos, a mi chico / las narices le cortaban.

ROSA: Ia es pensa que el té en la fossa; / no se hiso na en la cabesa.²⁵⁸

- Una altra caiguda és la de Ramón, que cau de la burra amb la qual havia eixit d'excursió.

RAMON: ¡En l'espínas / tindré alguna pelaüra! / Me cou molt.

JOAQUINA: Ia pots buscar / l'arnica.

[...]

RAMON: Ara / falta que, juant juant, / s'endenye la pelaüra.

TÍO JUAN: Póngase vinagre y sal.

RAMON: [Apart] ¡Recepta de gos!²⁵⁹

- Però la més divertida és, sense dubte, la de Matildo, que per a impressionar a una dona a qui li agraden els gimnastes intenta botar un catre i acaba redolant per terra.

ANDREU: A tu, no res t'acoquina. / ¡Has de fer lo que fa un atre!

MATILDO: ¡Xe, volguí botar un catre / i casi me trenque l'espina! [...] ¡Peguí un huec! Res, que no naixquí / io per a volantinerero. / Va ser colp i rascaüra / al mateix temps. [...] ¿Tindrè algo desconcertat? / Caiguí en mala postura.²⁶⁰

²⁵⁷ *La casa de Meca..* (S02) 1867: 226, v.187-198

²⁵⁸ *Una nit en la Glorieta.* (S09) 1870: 609, v.711-748.

²⁵⁹ *El tio Cavil.la.* (S19) 1873: 1019, 1020, v.108b-111b, 129b-133b.

²⁶⁰ *Un buen moso.* (S43) 1890: 2003, v.529-540.

- Apareix també una menció a les cornades dels bous, feta en el passat.

IGNACIA: Resibiendo una cuernà / que, a no pegar-li en bon puesto...

DIEGO: [Apart] Encara crec que em fa mal. (Poniéndose la mano en una nalga.)²⁶¹

- De menor importància són el bony de Pepico i la bufetada que ha rebut Matasiete:

JERÒNIMA: "Pepico s'ha fet un bony / muntant a l'escudeller, / ¿tindria un poc de vinagre?"²⁶²

MATASIETE: ¿Això és modo de pegar / bofetaes? ¡Sort malaïda! / ¡Pos me cou poc! ¡Si la barra / me bull!
¡Tinc una malíccia! (Sollozando.) [...] Me s'està unflant / la galta.²⁶³

²⁶¹ *Un torero d'estopa*. (S17) 1872: 927, v.415-AA.

²⁶² *La xala*. (S14) 1871: 810, v.323-325.

²⁶³ *Matasiete, espantaocho*. (S41) 1884: 1935, 1936, v.855-857, 893-894.

3.6. Beneficis de la malaltia i simulacions

El paper de malalt comporta una sèrie de beneficis implícits. Es considera que el pacient farà tant com li siga possible per a recuperar-se i a canvi els qui l'envolten li presten atencions especials i li solen deixar d'exigir certes obligacions o el compliment de certes normes. Sobre este comportament ideal poden, evidentment, produir-se abusos en u i en altre sentit. En Escalante, sense ser un motiu dominant, apareix clarament la figura del simulador d'una afecció, que manipula els altres per tal d'obtindre un benefici. Heus ací els exemples més reeixits.

- En *Corruixetes*, Paca troba en un estudiant de medicina, Juanito, el còmplice perfecte. Simulant una sèrie d'atacs més o menys definits aconseguix que el seu home li permeta fer coses que per qüestió de cels no estaria disposat a consentir. Com diu Paca, “*para mí es una regalisia estar enferma*”.

JUANITO: ¡Hola, hola, infidelidades / el buen marido lamenta! / ¡Qué ha de suceder! Él, viejo, / y ella, joven y hechicera... (Tomándole el pulso.) / ¿Se recobra usted? ¿Qué tal, / he acertado la receta?

PACA: ¡Ya lo creo! Justamente / desde que era yo soltera / no he ido a un baile: ¡no ve usted / que él me oprime con sus nesias / manías! Para mí es una / regalisia estar enferma, / porque mis enfermedades / le trastornan y marean, / y consigo algo.

JUANITO: Tal vez / en lo del baile no ceda.

PACA: ¿No? Pues me pondré peor.²⁶⁴

- També trobem que la malaltia pot suposar evitar el treball i que siga el cònjuge qui se'n faça càrrec de dur la casa avant.

MALAENA: Això és més "fijo" que el sol, / compte ara l'enfermetat / si li vindrà de mi flor [sic] / pe'a fer el vago i dur / el pes de la casa io.²⁶⁵

- En est altre fragment el fingiment descarat es fa amb l'ànim de fer pena i aconseguir una gràcia.

SO TADEA: Io, fent així la malalta, / m'acoste i dic: "don Antonio; / estoy muy arroinada: / tinc en treball al marido / y a dos chiquitos en cama, / que aún no se han desdechunado; / si osté me hisiera una grasia...

TIO PERE: ¿Haurà qui negue que són / les dones la mala trampa?²⁶⁶

- En *El bou i la mula i l'àngel bovo* Rosa està tenint problemes per a que Filomena, la seua fillastra, li crega. Per a posar el seu home del seu costat munta tota una escena d'abatiment i pena caracteritzada per inhibició —al principi—, desgana, opressió del pit, dispnea sospirosa, rubefacció facial, ulleres i plors. Molt efectiu.

²⁶⁴ *Corruixetes*. (S37) 1880: 1766, v.582-598.

²⁶⁵ *La Consoladora*. (S39) 1880: 1844, v.613.

²⁶⁶ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 186-187, v.121-129.

ROSA: L'arròs està fora el foc.
 RAFEL: Santa paraula; a dinar. [...] Rosa, ¿anem? (A Rosa, que se sentará lejos de la mesa.)
 ROSA: Io no tinc ganes.
 RAFEL: ¿No tens ganes?
 ROSA: ¡Ai, el pit! (Dando un fuerte suspiro)
 RAFEL: (Levantándose y acercándose a Rosa) ¿I això, que t'encontres mala / o m'has pres algun disgust?
 FILOMENA: [Apart] ¿Qué no donarà açò gust? / ¡A que li fan calaguala!
 RAFEL: ¡Tens ulleres! (Observándola)
 FILOMENA: [Apart] ¡Ni dos nóvios!
 RAFEL: ¿T'han donat algun pesar? / ¡No em faces desinquetar!
 FILOMENA: [Apart] Mà l'agüelo, quins agobios!
 RAFEL: ¿Per qué et muten eixes flames...? / Parla, per amor de Déu. / Sóc Rafel... i el tio Andreu...
 ROSA: (Sollozando) ¡Volen que estire les cames!
 RAFEL: ¿Com s'entende? ¿Qui t'ha ofés? / Digues prompte, ¿què t'espanta?
 ROSA: ¡Ai! ¡El pesar que io ha pres...!
 FILOMENA: [Apart] ¿Què no serà comedianta?
 RAFEL: ¿Qui ha segut? ¿Noestic io ací? / No tingues por, conta-m'heu, / que entre io i el tio Andreu...
 ANDREU: Vosté no me fique a mi.
 ROSA: Li done a ta filla pena.
 RAFEL: ¡Milacre que ella s'esvare!
 FILOMENA: [Apart] ¡Com l'embabuca a mon pare!²⁶⁷

- En *Les xiques de l'entresuelo* les tres germanes volen desfer-se de dos pretendents i patixen una sobtada síndrome pseudogripal amb mal de cap, eriçons —constipat, segons D.Macario—, sensació de febra, pols intens, etc. Una “bufada d'aire” molt oportuna, sense dubte.

ROMANA: Nos hace mal la cabeza.
 D.MACARIO: Sí, se queixaven del cap.
 [...]

 ROMANA: No estoy para romansadas, / Manolo; me hallo algo enferma, / y además, tú eres muy brófego. / Papá, acostarme quisiera; / me han entrado por la espalda / grandes arisones.
 D.MACARIO: Te entran... / Gita't; això és co[n]stipat.
 PURA: Io també em gite; tinc febra.
 LLEPOLIA: ¡Caram!
 D.MACARIO: ¿No els dic que estan males?
 LLEPOLIA: ¿Vol una malaeneta?
 [...]

 D.MACARIO: També a mi em salten els polsos.
 MANOLO: ¿También? ¡Vaya una epidemia!
 D.MACARIO: Alguna bufada d'aire / que mos pegó en l'Alameda.
 LLEPOLIA: Pues aliviarse.²⁶⁸

- Probablement la millor escena de simulacions és la de *Tadea la cossetera*. Roquet es prepara per a casar-se per diners amb una dona major que ell quan arriba a casa Tadea, la xica amb què inicialment estava compromés. Per a evitar ser descobert fingix trobar-se mal i es gita. Tadea confon l'aigua que ha usat Roquet per a afaitar-se i la confon amb aigua d'arròs, que administra amorosa al suposat malalt. La xica comença a sospitar quan Roquet demana que cride un metge que viu a l'altra vora del riu.

RAFELO: Tadea la cossetera / està ahí. [...]

²⁶⁷ *El bou i la mula i l'àngel bovo*. (S06) 1871: 480-481, v.175-207.

²⁶⁸ *Les xiques de l'entresuelo*. (S29) 1877: 1480-1481, v.538-575.

ROQUET: ¡Cristo de la buena muerte! / ¡Nos caigüé damunt la casa! / ¡Tan enjorn mai ha vingut / a vore'm!
 ¿Io, qué faç ara? / la sé. Me gite; estic mal. (Acostándose y tapándose con el cubrecamas.) Posa ahí
 damunt una tassa / en caldo o aigua d'arròs. / ¡Apressa!
 RAFELO: ¡I a on està eixa aigua? / ¡Calle, la de la basía!
 AA: Vertiendo el agua de la bacía en una taza, y dejando ésta encima del velador.
 ROQUET: Així, potser que se'n vaja / dient-li que necessite quietud. [...] Allarga't (Vase Rafelo.) [...]

ESCENA VI

AA: Roquet, y Tadea por la izquierda [...]
 TADEA: No ha segut mala empastrà: / tu que m'havies promés / portar-me hui a l'Alameda / i esta nit al
 salonet.
 ROQUET: Cariño, el hombre propone / y Dios dispone. [...] ¡Ai! (Quejándose.)
 TADEA: Vaja tot al bordell; / sense tu, res me fa goig: / la salut és lo primer. [...] ¿Qué et fa mal?
 ROQUET: Tot.
 TADEA: Deu ser / comprensió d'aire. ¿Açò és aigua / d'arròs?
 ROQUET: Sí.
 TADEA: ¿Perquè no en prens?
 ROQUET: [Apart] ¡Dimoni!
 TADEA: Açò te farà suar.
 ROQUET: Fillà, no tinc set.
 TADEA: Un glopet; encà està tibia.
 ROQUET: ¡Dona, deixa'm!
 TADEA: Si no el prens, / m'enfade. Pa[r]eixes un crío.
 ROQUET: [Apart] ¡Va a ensabonar-me els budells! / ¡Ouf, quin gustatxo! [Alt] Prou.
 TADEA: Vinga, / un atre.
 ROQUET: [Apart] Tiraré el lleu.
 TADEA: Ningú diria que estàs mal, / en tan roig i tan lluent...
 ROQUET: Açò és la febra.
 TADEA: M'estranya, / perquè, xico, hasta pareix / que t'acabes d'afaitar.
 ROQUET: Tapa, tapa, que tinc fred. / ¡Ui, i quina tremolor / m'ha entrat! [...]
 TADEA: [Apart] ¿Podrà ser / l'enfermetat una farsa...? / ¡Espera u poc, que si hu és...!
 ROQUET: Si cridares al doctor...
 TADEA: [Apart] ¡Vol que m'allargue! Justet. / [Alt] Bueno, vindrà don Serapio.
 ROQUET: No, en tot cas que vinga el meu; / crida-lo, pichona meua.
 TADEA: [Apart] ¡Pillastre! [Alt] ¿A on viu? Vaig corrent.
 ROQUET: En lo carrer de Morvedre; / preguntes per don "José". [Apart] El cap done io si el trobes.
 TADEA: [Apart] Una llegua d'ací; et veig: / no hi ha dubte, algun negoci / m'oculta; pero estàs fresc.²⁶⁹

- En *Les coentes*, Sebastiana s'altera tant quan l'amo li exigix que pague el lloguer que li agarra un atac espasmòdic —histèric— del que es recupera en el mateix moment que l'amo ix d'escena.

SEBASTIANA: ¡Usté es un soés / que atropella a una señora! [...] ¡Virgen, qué sofocación...! / (A Rosario)
 Sosténme, voy a caer. / ¡Ay, parece que me ahogue!
 ROSARIO: ¿Vols aigua?
 ARTEMISA: ¿Vols un refresc?
 SEBASTIANA: No: sacadme el barralito / del as[a]har.
 ROSARIO: ¡T'estàs batent!
 SEBASTIANA: ¡La convulsión! ¡El ataque! (Cayendo sobre una silla.)
 ARTEMISA: Haga el favor de volver. / Mire el estado en que se halla.
 ROSARIO: Está sin sentido.
 CASERO: Bien. / Como vuelva y no me pague / la cito hoy mismo ante el juez. (Vase por el foro.)
 ARTEMISA: ¿Mamá, te pasa?
 ROSARIO: ¿Te pasa?
 SEBASTIANA: Pero, ¿hau vist qué ordinari és? / ¡Serà capaç de citar / a una persona decent!²⁷⁰

²⁶⁹ *Tadea la cossetera*. (S45) 1895: 2071-2074, v.Esc. V i VI.

²⁷⁰ *Les coentes*. (S47) 1895: 2141-2142, v.274-294.

3.7. Problemes socio-sanitaris

3.7.1. Enolisme

El vi forma part de la nostra cultura. No ha d'estranyar, per tant, que siga una droga ben integrada en el nostre sistema de valors. El consum excessiu es considera reprobable sobretot quan és habitual, mentres que les intoxicacions agudes, si ocorren en el context d'alguna celebració, no sols no solen ser criticades sinó que en ocasions devenen pràcticament una obligació. Els sainets reflectixen este estat de valors, sempre més estricte per a qui ho veu des de fora que per a qui ho viu des de dins.

Com és sabut, els personatges de *El deu, dèneu i noranta* i de *La casa de Meca* són els mateixos. Canvia la situació. Efectivament, en la primera obra Sunsió vol casar-se amb Toni i el defén de les acusacions de son pare que diu que és un borratxo. Una volta casats és ella la que li retrau el mal costum:

TIO PERE: Un borratxo.

SUNSIÓN: Això es mentira: / ¡li senta mal la beguda! / Mes tan prompte com se gita...

TIO PERE: I ronca sis o set hores, / li passa entonses la xispa.²⁷¹

TONET: [...] va tindre el valor d'anar / i dir que io en lo convit / és que m'havia alumbrat, / i cistelles per llanternes / vea. [...]

SUNSIÓN: ¿Conque és fals, i anit tingueren / que dur-te al bè, perquè un pas / no podies per ton peu / tan siquiera acaminar?

TONET: ¿Vols dir tu que io m'alumbre?²⁷²

- Clar que a vegades no cal estar casat per a que se censure el vici.

QUIQUET: Diga'm, ¿per al carruatge / necessita algun cotxero?

TONETA: Home, si es deixa l'ofici / i al meu sinyor li acomoda... / Mes, com patix d'este vici (Acción de beber) / pot caure baix d'una roda.²⁷³

- L'associació entre festa i alcohol és indubtable i molt arrelada:

VALERO: ¡Vamos, que se divertírem!

RAMON: [Apart] ¡Vamos, que s'emborratxaren!²⁷⁴

- Els esperits com l'aiguardent tenen reconegut un ús com a cordials, es dir, que a dosis moderades reanimen el cos i donen forces. Així ho reconeix un cor de vells, que diuen

²⁷¹ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 184, v.40-44.

²⁷² *La casa de Meca*.. (S02) 1867: 223, v.60-64, 91-95.

²⁷³ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 403, v.742-747.

²⁷⁴ *El tio Cavil.la*. (S19) 1873: 999, v.281-282.

necessitar café “tocat” d’anísat i un doset —probablement una copa de licor que es venia a este preu, equivalent a dos diners²⁷⁵— per a començar el dia àgils i templats.

CORO DE VIEJOS: Pe'a llevar-se / un poc de fred, / vinga, vinga café. / I si posen / d’anísat / quatre gotes, fan bé. / Si una tassa / i un doset / a estes hores bevem, / tiesos, àgils / i templats / en seguida mos tens. / ¡Ai, ai, ai! Si hui fóra festa / ditxosos podríem ací distrutar. / Tu vories entonses buidar / tassetes com esta. / Alegra el cor i el espirít / beure tranquilos quatre glopets. / ¡Ai, ai, ai! Tan rico i tan dolç, / lleva les penes als agüelets.²⁷⁶

El costum de prendre aiguardent en dejú devia estar prou estés:

GASPAR: Desdijune's en un got / d'aiguardent, que és fresc i ajuda...
SUSANO: Io tinc privà la beguda. / [Apart] ¡Què costums té este homenot!²⁷⁷

Un altre exemple de l’aiguardent com a cordial, esta volta acompanyat d’un dolç:

PEPE: Pues ara, / en una llesca i mig got / d'aiguardent, voràs Maganya / com li pren l'embocadura / i toca hasta la "Traviata".²⁷⁸

- De vegades apareix la procedència dels vins que s’hi consumixen, com ara el vi negre de Benicarló, que des de l’època foral era ben conegut per tota Europa²⁷⁹

VALERO: ¡Home, enduga's un pernil / i una bóta d'a mig cànter / de Benicarló, i arrime's / al dia cinc o sis llànties...!²⁸⁰

O el vi de Torís, també de renom en l’actualitat

CORO: (Fuera) "Pe'a que s'alegren les dones, / portem resoli i anís, / i pe'a alegrar-se nosatros / un cànter del de Turís."²⁸¹

- Els efectes de la intoxicació aguda son a vegades divertits

SANDALIO: [...] sempre que en la cuina entrava / la vea a soles ballant. / "¿Esta xica estarà en caixa?" dia io: "¡Me maraville!" / ¡Hasta que un dia la pille / empinant-se la marraixa ! / De Set Aigües digué que era / quan la viu fent tremolins... / Voldria dir de set-vins.²⁸²

- Com hem dit anteriorment, l’ús del vi i dels esperits és acceptable però el seu abús no ho és. L’obra *La xala* és la que més específicament s’ocupa del abús continuat de l’alcohol. Casimiro és l’amo de la finca i vol tirar del *cuarto de mandaos* a Mariano que és molt aficionat a la beguda i a la xala —anar-se’n de festa—.

CASIMIRO: No puc jugar-lo / encara, el tio Llorenç / va entrar ahir; pero al manco / el defecte principal / que té vosté, el de tastar-lo / un poquet massa, d'això / no se toca l'home. [...] Vosté sap que eixe és un vici / que io no puc tolerar-lo. / Me conde[m]na...²⁸³

²⁷⁵ ESCALANTE, 1995: 1598, n.32

²⁷⁶ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1579, v.267-286.

²⁷⁷ *La sastresseta*. (S03) 1867: 267, v.226-229.

²⁷⁸ *La falla de Sen[t] Jusep*. (S10) 1870: 644, v.430-434.

²⁷⁹ ESCALANTE, 1995: 1045, n.24.

²⁸⁰ *El tio Cavil.la*. (S19) 1873: 1000, v.329.

²⁸¹ *L'agüelo Cuc*. (S32) 1877: 1572, v.53.

²⁸² *Les criaes*. (S35) 1878: 1678, v.125-134

²⁸³ *La xala*. (S14) 1871: 803, v.94-103.

Llorenç, en aparença més formal, és qui li ha de substituir, cosa per la qual critica també el vici de la beguda a pesar de pegar-li tant o més que l'altre.

CASIMIRO: [...] si el veu vindre de la xala, / com acostuma, un poc tèrbol, / procure tindre-lo a ratlla.
 LLORENÇ: Mal vici té eixe home, crega-hu.
 CASIMIRO: El pitjor del món. M'encanta / que vosté hu conega.
 LLORENÇ: Hombre.../ la presona se degrada... / del vapor los engredientes...
 SEBASTIANA: [Apart] ¡Adiós! ¡Quan mon pare parla / en castellà...!
 LLORENÇ: Siempre al cuerpo / le hasen perder la balansa.²⁸⁴

Jerònima, la dona de Mariano, prompte el pillà. Amb l'excusa d'un problema mèdic, Llorenç es ventila el mig ditet de petroli —aiguardent— pels seus efectes cordials:

AA: Llorenç i Jerònima asomando por la puerta de su cuarto.
 JERÒNIMA: Quan ella en lo devantal / tapa el got, que em quede torta / si no és algun cordial / lo que a son pare li porta.
 LLORENÇ: Prompte ha tret el nas l'espia. [...]
 AA: Dichos y Sebastiana con el vaso [d'aiguardent] por el foro. Se lo da a su padre.
 SEBASTIANA: Tinga.
 LLORENÇ: ¡I el dus destapat!
 JERÒNIMA: ¿Ve de casa el potecari? [...]
 SEBASTIANA: No sinyora.
 JERÒNIMA: Li hu ha dit / per si ha vist a mon marit. [Apart] Xas, eixa p'a que m'entengues.
 LLORENÇ: Segons el metge que em cuida / patixc del... gastro hepipóleo... / i mig ditet de petróleo / m'apanya el cos en seguida.
 JERÒNIMA: No tens tu mal rastro, no.²⁸⁵

Finalment, Mariano i Llorenç se'n van de xala i tornen embriagats. Veent-se descobert, Llorenç no pot sinó acatxar el cap i aguantar les crítiques:

AA: Jerònima, Mariano y Llorenç por el foro. Mariano y Llorenç manifestando en sus ademanes y la torpeza de la lengua, los primeros síntomas de la embriaguez.²⁸⁶

Ben dura és la valoració moral que es fa en acabar l'obra dels borratxos. Salvaor remata l'obra amb una aspra crítica:

GORIET: Té raó: ¡d'un borrachín / de primera com vosté, / què es pot esperar...!
 SALVAOR: ¡Vergonya dóna que insulte / un "granuja" a un pobre vell! / Pero és més vergonya encara / que eixe vell en lo cap catxo, / a l'ouir-se dir borratxo / tinga que amagar la cara. / I corregut, despreciat / de tots per eixe defecte, / li neguen hasta el respecte / que mereix la seua edat...²⁸⁷

3.7.2. Ludopatía

Troben cinc obres en què el joc té un paper important. En les dos primeres, *El nou, dèneu i noranta* (1861) i *La casa de Meca* (1862), és la loteria la que mou la trama. En *Les tres palomes* (1877) són les cartes, igual que en les dos últimes —que en realitat és

²⁸⁴ *Ibid.* (S14) 1871: 805-806, v.180-190.

²⁸⁵ *La xala.* (S14) 1871: 808, v.AA-275.

²⁸⁶ *Ibid.* (S14) 1871: 820, v.AA.

²⁸⁷ *Ibid.* (S14) 1871: 823-824, v.761-776.

una i la seua reelaboració posterior—, *Oros són trumfos* (1878) i *Bolot de oros i mà* (1895); mentres que en *Les tres palomes* les cartes són un greu problema per als protagonistes, en les dos darreres el pare de la xica protagonista parla en clau del joc de cartes, provocant així un efecte còmic.

La loteria fon establida en Espanya el 1763 per Carles III i ha gojat sempre de gran predicament popular, amb l'esperança que un colp de sort canvie la vida del jugador, cosa que li ocorre a molta menys gent de la que juga. Si en *El nou, dèneu i noranta* Tonet té eixe colp de sort —la qual cosa li permet rebre les benediccions dels qui seran els seus sogres— en *La casa de Meca* veem com l'esperança de que li torne a tocar l'ha fet perdre tots els diners guanyats i amenaça també el seu matrimoni:

SUNSIÓN: ¿Tu fas compte de mudar / de conducta?

TONET: Com io peixque / atre terno, ia voràs.

SUNSIÓN: Eixa esperança te perd.

TONET: Io m'ha ficat en lo cap / comprar-te una botigueta: / tu al taulell i io tocant...

SUNSIÓN: Home, lleva't eixa enrònia. / ¿Quants dine[r]s portes juats / este mes?

TONET: Vint pagaressos.

SUNSIÓN: ¡Pues no és un pecat mortal! / ¡Prop de vint-i-dos quinzets, / que em costen a mi filar / qui sap el temps! ¡So mal home!²⁸⁸

- En *Les tres palomes* veem com Joano reconeix l'exaltació que patix quan juga i admet que no pot ser massa bo:

JOANO: Y luego, / lo mal que és pe'a la salut. / Treballa molt el pulmó, / i u es posa desesperat. / Home, si a mi m'ha passat, / vullc dir, hu ha vist passar io, / encendre's com una falla / al fer un envit dels grossos; / pedre-lo, i...¡haam!, en dos mossos / menjar-se mitja baralla!

ROMÀ: Per força, a l'arrebatar-se / d'eixa sort, deu ressentir-se... / Home, ¿i això és divertir-se?

JOANO: No sinyor: encangrenar-se.²⁸⁹

L'obsessió pel joc arriba a tindre tal intensitat que es descuren les coses més importants:

FILOMENA: ¡Salvatge! Fa poc me dia / molt carinyós: Filomena, / acabant tindrem la ditxa / de parlar un rato a soles / els dos; i ara que podia, / en la ceguera del joc / ni m'escolta ni me mira.²⁹⁰

Al remat els jugadors són descoberts i admeten, quin remei, la seua vergonya.

VICENTA: Si el joc serà la ruïna / d'ells; hu tinc pronosticat.

ROMÀ: Ha segut una acció indigna, / i de pitjors per lo temps / ne farà... Com no es detinga. / Al que la passió del joc / per sa desgràcia el domina, / eixe s'ajua els diners / primer, luego la camisa, / i acaba desesperat, / cego de dolor i d'ira, / per ajuar-se la honra. / Vosté també hu farà aixina.

ROSA: ¡Quin bochoro!

JOANO: ¡I el mereixc!²⁹¹

²⁸⁸ *La casa de Meca..* (S02) 1867: 225, v.126-139.

²⁸⁹ *Les tres palomes.* (S28) 1877: 1440, v.495-510.

²⁹⁰ *Ibid.* (S28) 1877: 1445, v.641.

²⁹¹ *Ibid.* (S28) 1877: 1450, v.808-822.

Però a pesar d'acceptar el castic, en realitat queda clar que no tenen consciència de culpabilitat. Els responsables últims són, com no, els temptadors.

JOANO: No estic pe'a xances, ¿hu entens? / Els temptadors com tu i atres / són causa...

VICENTA: [Apart] Mà quin xiquet, / que el tempten.²⁹²

3.7.3. Maltractes

L'ús de la violència per a resoldre els problemes és antic com la pròpia humanitat i, encara que l'evolució de la societat moderna tendix a canalitzar l'agressivitat cap a unes altres formes d'expressió, encara queden espais en els quals, si no ben vista, la violència és com a mínim tolerada. La violència en l'àmbit familiar té el problema que, segons el grau, una part important de la societat la pot considerar acceptable —no és percep igual una palmada per a corregir a un xiquet que arribar a casa borratxo i pegar-li una palissa—; té també el problema de la qualitat d'eixa violència —sol pensar-se únicament en la violència física, però hi ha moltes maneres de convertir en un infern la vida d'una altra persona—.

En el material que estem investigant, obres còmiques curtes, no és esperable trobar escenes de violència física o psíquica que es dugen a terme. No obstant, es poden arreplegar alguns indicis que poden ajudar a valorar la situació del moment històric que ens ocupa.

- La violència entre els dos membres d'una parella la trobem en dos fragments. En el primer, Quiquet es desespera en creure que Toneta el deixa per un altre. El xic es dol de les burles de Toneta, i pareix creure's justificat per a creuar-li la cara, si bé reconeix que la gent malparlaria de l'assumpte. Evidentment l'amenaça no es complix i la reconciliació és immediata.

QUIQUET: ¿Conque encara té valor / p'a riure's del meu dolor? / Si io devia aufegar-la... / Después diuen si u li creua / la cara.²⁹³

- Molt més agressiva és esta escena en què Rosa troba el seu home en una falta per culpa del joc —els diners malbaratats amb les cartes— i amenaça en contar-li-ho al tio Romà, beat ric poc amic d'eixa classe de llicències. No consta l'anotació de l'autor, però pel diàleg arriba un moment en què Joano li alça la mà a Rosa, la qual reacciona

²⁹² *Ibid.* (S28) 1877: 1451, v.842-845.

²⁹³ *Un grapaet i prou.* (S04) 1868: 403, v.749-.

agressivament desafiant el seu marit a que li pegue *si és un home*. Afortunadament Joano opta per girar l'esquena i anar-se'n.

ROSA: ¿Haurà un home més roïn / que tu, encara que el buscaren...?
 JOANO: Ia sé que m'has regirat / la còmoda.
 ROSA: ¿Perdurable! / ¿Si el tio Romà sabera / qui eres tu...! En lo seu caràcter / tan escrupulós i místic, / ¿com havia de tractar-se / en un deshonorat...?
 JOANO: A [e]spai...
 ROSA: Pero io les teues manyes / li diré; vullc que et conega.
 JOANO: ¿Voto a Dios! Mira que agarre...
 ROSA: ¿Sinyor...! ¿I a me vol pegar...! / Sols faltava que em pegares.
 JOANO: ¿Mira...!
 ROSA: Pega'm, chico, pega'm. / ¿Si això vullc io!
 JOANO: ¿No em socarres...!
 ROSA: Pega'm. ¿A que no eres home?
 JOANO: En fin... Garrotà o anar-se'n. AA: Vase [por la] puerta izquierda.
 ROSA: Se'n venia a baix la casa / com aplegara a tocar-me.²⁹⁴

- La violència de pares a fills està apuntada en la següent escena. Carmelo no accepta Facundo com a nóvio de sa filla Mariana ja que preferix Blai, propietari viudo i madur. Este usa les amenaces per a forçar encara més Carmelo i aconseguir que la xica l'accepte, però quan el pare amenaça físicament a Mariana no deixa que les coses vagen tan lluny.

CARMELO: Tu eres qui me la capgira, / pero io l'apanyaré. / Abans de ser teua [de Facundo], jure / no deixar-li un os sancer.
 BLAI: ¿Pegar-li? De ningun modo...²⁹⁵

3.7.4. Tabaquisme

Ja en el primer sainet Escalante deixa constància de l'ús del tabac fumat. Resulta curiós contemplar l'instrumental necessari per encendre foc:

TONET: (Saliendo) ¿Vol fer favor de deixar-me / encendre esta malaguenya...?
 D.TOMÀS: No fume.
 TONET: Calle, io en duc.
 AA: Sacando yesca, piedra y una navaja.²⁹⁶

- De tota manera, no sembla que l'autor fóra molt amic del tabac, si tenim en compte l'efecte estètic que causa:

MARIA: I el millor dia vorà / la que arme en son fill; les hores/ passa en lo balcó fumant, / i entre escopinyaes i puntes / i lo que sol mastrullar, / pareix un cuerpo de guàrdia / la porta com me la fa.²⁹⁷

A la qual cosa s'afegim l'efecte del mateix tabac:

TONI: Este puro no vol córrer. (Tirando el cigarro)
 RAMON: ¿I el tires?

²⁹⁴ *Les tres palomes*. (S28) 1877: 1434, v.295-314.

²⁹⁵ *Tonico!* (S30) 1877: 1545, v.219.

²⁹⁶ *El deu, dèneu i noranta*. (S01) 1861: 198, v.546-550.

²⁹⁷ *Un grapaet i prou*. (S04) 1868: 383, v.50-56.

TONI: Pues si m'arrapa / la gola.²⁹⁸

XIMET: ¿Me dones un cigarret?

VIÇANTETA: ¡És fort i te pots torbar! / Fuig.²⁹⁹

Que arriba a ser tan tremendament exagerat que pot causar la mort sobtada:

FACUNDO: ¿I tinc que vore-la en braços / d'un atre? No; m'estremeix / tal idea; preferixc / matar-me, i me mataré. [...] Ia sé; / compre un puro de l'estanc, / me'l fume, i muic de repent.³⁰⁰

- També tenim constància, indirecta, de l'ús del rapé, tabac picat que s'aspira pel nas.

RAMONET: ¿I no t'acovarda / pensar que eixes roses, / si un bes te demana, / les mústie el polvillo / que el nas li mascara?³⁰¹

---

²⁹⁸ *La processó per ma casa.* (S05) 1868: 437, v.115.

²⁹⁹ *En una orxateria valenciana.* (S08) 1869: 570, v.500.

³⁰⁰ *Des de dalt del Micalet.* (S31) 1877: 1547, v.287-330.

³⁰¹ *La "senserrà" del mercat.* (S13) 1871: 774, v.553-554.